№ 4 (105) X ՏԱՐԻ ՄԱՅԻՍ 1900

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
"Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

ԱՄԲՈԽԱՅԻՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

V

(Վերջ)

—

Սակայն — ասում են ամբոխային տրամաբանութեան ամէն կարգի ներկայացուցիչները — բոլոր քաղաքական խազերի և անյաջողութիւնների առաջը կարելի էր առնել, եթէ յեղափոխական կազմակերպութիւնները՝ փոքր „խլրտումների" փոխարէն՝ հոգային նախօրէն լաւ պատրաստել լաւ կազմակերպել ժողովուրդը։

Կարիք չկայ իհարկէ այստեղ կանգ առնելու այն խնդրի վրայ, որ „նախապատրաստութեան" և ըստ կարելոյն լայն ծաւալով „կազմակերպելու" պահանջը — պարզապէս բոլոր գործող յեղափոխականների իդեալն է եղել և կը լինի միշտ։ Կուի դաշտը նետուելիս՝ ջանալ ըստ կարելոյն մեծ ուժ համախմբուած ունենալ—դա այնքան բնական, այնքան տարրական, նոյնիսկ այնքան banal պահանջ է, որ միայն կրէտինները կարող են տարակուսել, թէ յեղափոխականները կարող էին արհամարհել այդ պահանջը։ Բայց եթէ այդպիսի կրէտիներ կան մեր մէջ, թող դրանք ստուգեն մեր կարծիքը մեղադրող յեղափոխականների ծրագրերում, թերթերում, պաշտօնական մարմինների կամ անհատ գործիչների կեանքում ևն։ Եւ եթէ դրանից յետոյ էլ ապացոյցները դեռ ևս պակասեն, թող դիմեն վերջապէս հայութեան այն մեծագոյն մասին, որը մի տեղ միանգամայն անտարբեր գտնուեց դէպի ընդհանուր ազգային խնդիրները, միւս տեղ քաղաքացիական համարձակութիւն չ'ունեցաւ նպաստել մեր շարժման, երրորդ տեղ հակայեղափոխական յայտնուեց, չորրորդում հարկաւոր գտաւ նոյնիսկ իր յատուկ սոֆտաները կտուրներ բարձրացնել՝ գործի կողմնակից յեղափոխականների դէմ սալաթ կանչելու համար։ Հայութեան այդ մեծագոյն մասը անշուշտ կը հաստատէ թէ՝ իրաւ որ, եթէ գործի-յեղափոխականները „քէջով" հանդէս եկան, դա, յամենայն դէպս, չէ կարող բացատրուել նրանով, որ այդ յեղափոխականները „շատը" չէին ուզում կամ „շատը" ունենալու համար ոևէ ջանքեր էին խնայում։ Այդ հեղինակաւոր ցուցմունքով էլ հարցը ինքնըստինքեան կը փակւի՝ միանգամից ընդմիշտ պարզելով, որ այն, ինչ բացարձակ տեսակէտից մեզ թւում է քիչ, համեմատական տեսակէտից՝ եղել է ուժերի այն maximum-ը (ամենաշատը), որ՝ որոշ ժամանակում և որոշ տեղի հանգամանքներում՝ կարելի էր համախմբել յեղափոխական գործի շուրջը։

Մենք երկար կանգ չենք առնի նաև ապացուցանելու, որ յեղափոխական ձեռնարկները ոչ միայն չէին հակասում նախապատրաստութեան պահանջին, այլև անխուսափելի միջոցներ էին այդ պահանջին բաւարարութիւն տալու համար։ Մենք միայն կ'ամփոփենք այստեղ զանազան առիթներով այդ մասին „Դրօշակում" յայտնած մեր կարծիքները։

„Եթէ մարդկային անցեալի նախակարապետները իրենց գաղափարները առաջ քշելու համար սպասէին, որ նախօրէն ամէն ոք իրենց հետ համաձայնի, մեր քաղաքակրթութիւնը դեռ քարի դարումը կը լինէր", ասել է մի հրապարակախօս՝ մեզ թողնելով մտաբերել այն բոլոր խաչերը, խարոյկները, կախաղանները, գիլեոտինները, բանտերը—մի խօսքով՝ արեան և անհամար տանջանքների այն հսկայական հնոցները, որոնց միջով անցել են յեղափոխիչ գաղափարները։ Ինչպէս երեխային՝ սիրող մայր, այնպէս էլ յեղափոխող գաղափարների ածմանը համար միշտ անհրաժեշտ են եղել մութ բանտերի խոնաւ օրօրոցները, երկաթեայ շղթաների բազմալեզու նանիները և կարմիր դահիճների մահաբեր գուրգուրանքները։ Ուրիշ ելք չկայ նոր գաղափարների յաղթանակի համար, այլ խօսքով՝ ուրիշ միջոց չկայ յեղափոխական գործը նախապատրաստելու համար։ Այո՛, չկայ աշխարհումս ոչ մի աւելի կրթիչ օրինակ, քան գործերի կենդանի օրինակն է. չկայ աշխարհումս ոչ մի լսարան, ուր կարելի լինէր հաւաքել այնքան լսողներ, որքան ունենում է գործի ասպարէզը նետուած յեղափոխական քարոզիչը. չկայ ոչ մի ձայն աշխարհումս աւելի հեռու, աւելի լայն տարածութեան վրայ լսուող, քան գործերի գոռումգոչիւնն է. չկայ ոչ մի լեզու, որով կարելի լինէր խօսել ամբողջ մարդկութեան առաջ հասկանալի խօսքերով, բացի գործերի լեզուից։

Եւ իրաւ։ Ո՞վ աւելի մեծ համարձակութիւն, աւելի մեծ բարոյական իրաւունք կ'ունենար անձնուիրութեան հրաւիրել ժողովրդի բոլոր կենսունակ տարրերին, քան ինքը՝ առաջինը արեան դաշտը նետուող յեղափոխա-

կանը։ Ո՞վ, ի՞նչ մարդ, ի՞նչ քարոզիչ կամ քարոզներ կարող էին Պոլսից մինչև Վան, Ռուսաստանից մինչև Ամերիկա ցնցել հայութիւնը՝ բոլորի սրտերին միևնոյն զարկը հաղորդելով, բոլորի առաջ պարզ ամփոփելով մեր ընդհանուր ազգային իղձերը, քան այդ անում էին յեղափոխական ձեռնարկները։ Ո՞ր գրողը, ո՞ր լեզուագէտը, ո՞ր հարուստը, ո՞ր հռետորը կարող էր հայկական պահանջների մասին այնքան հրատարակութիւնների մէջ, այնքան լեզուներով, այնքան գրել, այնքան տպագրել, այնքան սրտեր և մտքեր շարժել, որքան գրել, հեռագրել, տպագրել, զգացուել, մտածել էր տալիս հայ ժողովրդի ծանր, անօրմալ, դժոխային կացութեան արտայայտութիւնը — յեղափոխական բողոքը։ Ո՞ւր են վերջապէս — հրոսակային կամ տէռորիստական, զինատար կամ պարտիզանական խմբերի կռիւներից դուրս — այն դահլիճները, այն զօրանոցները, ուր հայը պէտք է վարժուէր արեան գործի մէջ և յեղափոխական բանակներ „պատրաստէր“ կամ „կազմակերպէր“։

—

Դժուար չէ, իհարկէ, գերադրական ածականների մի ամբողջ բեռը շալակած, նկարագրել միամիտների առաջ „լուռ ու մունջ նախապատրաստութիւնների“ ֆանտաստիքական հեռանկարը՝ անպայման յաղթանակով պսակուած, և յետոյ զէնք դարձնել այդ զառանցանքները նոյն նախապատրաստութեան գործին ամբողջ հոգւով նուիրուածների դէմ։ Բայց *le superlatif est le cachet des sots* (գերադրական ձևը յիմարների կնիքն է) — վաղուց ասել է Մետերնիխը, և մեզ իհարկէ թոյլ կը տրուի, եթէ Մետերնիխից աւելի հեռու չգնալ առնուազը գոնէ համաձայնուել Մետերնիխի հետ։ Հասկանանք վերջապէս, որ անմտութիւն է մարդկանցից պահանջել մի բան, որ նաև անկարելի է իրագործել։ Ի՞նչպէս պատրաստուել „տարիների ընթացքում“ լռութեան մէջ“։ Պէ՞տք է երկիր մտնեն մարդիկ. պէ՞տք է դրանք տեսնուեն, խօսեն, համոզեն, բանակցեն կարևոր անձանց և տեղերի հետ. պէ՞տք է գրագրութիւն ունենան. պէ՞տք է զէնք տարածեն, ստանան, գնեն, պահպանեն, տեղափոխեն. պէ՞տք է զէնքի և նրա գործածութեանը ծանօթացնեն մարդկանց թէ՞ ոչ։ Փորձեցէք միայն փուչ խօսքերից կենդանարար գործի անցնել. փորձեցէք միայն շատ կարճ ժամանակ — այո, թէկուզ ամենակարճ ժամանակ — „նախապատրաստութեամբ“ զբաղուել, և դուք կը տեսնէք, որ լռութիւնը ձեր գործում շուտով կը խանգարուի։ Թշնամին ոչ ձեզնից թոյլ է, ոչ էլ աւելի վատ կազմակերպուած։ Ուր որ գնաք, նրա քանցերը, նրա սահմանափակումները, նրա պաշտօնական և ոչ-պաշտօնական գործակալները կանգնելու են ձեր առաջ դէմ առ դէմ, և այսօր չէ էգուց՝ դուք կը բռնուէք գործի վրայ։ Ահա ինչու „լռութիւն“ քարոզողները նրանք են մեծ մասամբ, որոնք ոչ մի առնչութիւն չունեն գործնական յեղափոխութեան հետ։ Ահա ինչու հսկայական „նախապատրաստութեան“ քարոզների հետ նրանք մատնուած են „քաղաքակրթական“ զարգացման մաշուած երգերը կրկնելու, տեղը եկած ժամանակ առաջ տանելու նաև „համբերութեան“, „հաւատարմութեան“ կամ „տեսական յեղափոխականութեան“ քարոզները։ Մի թշնամի, որ ունի դարևոր կազմակերպութիւն, որը իր ամբողջ քայքայման հետ դեռ ընդունակ է կանոնաւոր պատերազմներ մղել և երբեմն յաղթել իր հակառակորդներին, հեշտ գործ չէ այնքան երկար ժամանակ խաբուած պահել, որչափ կը պահանջուի նրա ուժը հակակշռող ուժ երկրում կազմակերպելու համար։ Այդ ձգտումներում դուք յաջողութիւն չէք ունենալ և հետևաբար՝ թշնամուն սիստեմատիքաբար խաբել ձգտելով՝ դուք սիստեմատիքաբար խաբած կը լինէք միայն ձեր բարեկամներին, ձեր ընկերներին, որոնք միամտաբար հաւատալով ձեզ՝ թէ դուք կարող էք և պէտք է խաբէք թշնամուն, մի գեղեցիկ օր կը տեսնեն, որ միայն իրենք են ձեզնով խաբուել — աւել ոչինչ։

Այդպիսի փոխադարձ յարաբերութիւններ „սալավաթ“ պոռող սոֆտաների և իրենց բարեկամների մէջ՝ իհարկէ իրար միանգամայն վայել յարաբերութիւններ են, և մենք դրա դէմ ոչինչ չունենք ասելու. բայց այդ „սալավաթների“ իսկական արժէքը վերջապէս հասկանալու համար, մենք մի բոպէ մի կողմ կը թողնենք մեր հայեացքները գործի վրայ և կանգ կառնենք մեր „քննադատների“ տեսակէտի վրայ։ Հակառակ տրամաբանական և սոցիոլոգիական բոլոր օրէնքների, համաձայնենք մի բոպէ, որ կարելի էր լռութեան մէջ պատրաստուել և այնպէս հրապարակ դուրս գալ։ Ենթադրենք, որ — թէկուզ դիւթական դաւազանի մի հարուածով — յեղափոխականները գործի դիմէին՝ բաւական լայն չափերով կազմակերպուած ժողովրդի հետ։ Միթէ՞ մենք կարող կը լինէինք հաստատապէս ասել, որ այդ դէպքում մենք արդէն ապահովուած կը լինէինք մեր ազատութեան գործը։ Ո՞ւր է ուժերի այն minimum-ը (ամենաքիչ չափը), որ պահանջուում է գործ սկսելու համար։ Վերջին յոյնտաճկական պատերազմի ժամանակ Յունաստանը, իբր անկախ երկիր, իր մինիստրներով, մեծ պետութիւնների հետ յարաբերութիւն ունեցող իր բոլոր դիպլոմատներով, իր զինուորական խորհուրդներով, սեփական հողի վրայ, իր ազատ զօրանոցներում ժողոված, կրթած և կազմակերպած 60-70 հազար զօրք դուրս բերեց Տաճկաստանի դէմ և կրկին յաղթուեց։ Չէ՞ր կարող մի այդպիսի դժբախտութիւն մեզ հետ էլ պատահել՝ թէկուզ կուի դաշտ դուրս եկած լինէինք „մեծ պատրաստութիւններով“։ Մեզ կարող են իրաւամբ նկատել, իհարկէ, որ գաղափարով ոգևորուած մի յեղափոխականը արժէ ամենապակասը՝ տասը այնպիսի պաշտօնական կուողների, ինչպիսին է զինուորը, այն էլ, յունական զինուորը, և ուրեմն օրինակը համոզեցուցիչ չէ։ Դիմենք ուրիշ օրի-

նակների։ Բուլղարները ապստամբել են 1828, 1837, 1841, 1862, 1867, 1868, 1872 և 1876 թվին. ազատել են 1878-ին. ուրեմն շարժումը տևել է 50 տարի, ունենալով ամենաքիչը 44 տարեայ ընթացքում անընդհատ անյաջողություն։ Ցոյները ապստամբել են 1770, 1798-1801, 1812, 1820-1829 թվերին. ազատություն գտան 1829-1830 թվին, այսինքն 60 տարուց յետոյ, շատ անգամ տեղիք տալով զարհուրելի կոտորածների և ամբողջ Պելոպոնէսի ու Մորէայի կատարեալ աւերման։ Մի՞թէ բուլղարները և մանաւանդ յոյները միշտ „անպատրաստ“ են կռւի դուրս եկել, որ տասնեակ տարիների ընթացքում միմիայն սոսկալի անյաջողություններ են ունեցել։ Այսօր ազատ Կրէտէն, որ իր կռիւը սկսեց դեռ Ցունաստանի հետ միասին, ապստամբել է տասը անգամից աւել, պաշտպանելով իր դատը ամբողջ 128 տարի։ Սերբերը կռւել են 40 տարու չափ և նախքան ազատուելը՝ պարտություններ են կրել շատ անգամ։ Ռումանական շարժումը, նոյնպէս արիւնով ներկուած, տևել է ոչ պակաս 100 տարուց։ Բոսնիա և Հերցոգովինա կռւել են 1830 թվից մինչ 1870 թիւը։ Իրլանդիան 600 տարի է չէ ընկճւում իր ազատութեան տենչանքներում՝ չնայած իր միլիոնաւոր զոհերին։ Դեռ երէկ կռւող Հերոսական Կուբան միայն մեր դարում երեք խոշոր ապստամբություններ է ունեցել՝ վերջին ապստամբութեան ժամանակ միայն 200,000 զոհ տալով. իտալական յեղափոխությունը 60 տարի պահանջեց յաղթանակը տանելու համար։ Հարցնում ենք. մի՞թէ սրանք բոլորն էլ ամէն անգամ „անպատրաստ“ են պատմական բէմ դուրս եկել, որ չեն կարողացել մի անգամից իրենց ազատությունը ապահովել...

—

Ընթերցողը տեսնում է ուրեմն, որ „լուրջ“ նախապատրաստութեան պահանջները — որքան էլ շեշտակի ձևերով կրկնեն հայ դպիրներ և դպրիկները — իսկապէս զուրկ են ԼՐՋՈՒԹԵԱՆ ոևէ յատկություններից և ուրիշ կերպ չէ կարելի հասկանալ այդ պահանջները, բայց եթէ այն մտքով միայն, որ յեղափոխական կռիւը այնպէս պէտք է տանուէր, որ արդէն անպայման յաղթանակ բերած լինէր։ Բայց եթէ պատմական երևոյթները պէտք է դատուեն ոչ թէ իրենց ժամանակի և տեղի հետ սերտ կապած պայմաններում, այլ ցանկությունների տեսակէտից, ո՞ր տեղ կարող են վերջանալ այս տեսակ գանգատների սահմանները։ Երևակայեցէք մի րոպէ, որ մենք այնքան բախտաւոր լինէինք, որ մինչ այժմ միմիայն յեղափոխական շարքերից լինէինք զոհ տուած, բայց և այնպէս՝ տակաւին դեռ ևս „ապարդիւն“։ Չէ՞ր կարելի այդ դէպքումն էլ ցանկությունների հարուստ աշխարհից պոկել բաղձանքների մի նոր փունջ և կրկին դատափետել յեղափոխականներին, որ դրանք — շնորհիւ իրենց „անպատրաստության“, „սառն դատողության“ բացակայության, „քաղաքական անհմտության“ ևս — միայն ծծում են սերնդի ամենալաւ ուժերը ու վատնում ահագին միջոցներ առանց ոևէ „արդիւնքի“։ Ենթադրենք այնուհետ, որ յեղափոխականներին յաջողած լինէր այսօր որոշ զոհերով այս կամ այն բարեփոխումները ձեռք բերել Հայաստանում։ Մի՞թէ դժուար կը լինէր այստեղ էլ մեղադրել նրանց, որ — շնորհիւ իրենց „անպատրաստության“ և այլն — չկարողացան գործը այնպէս տանել, որ զոհեր քիչ լինէին տուած կամ միևնոյն զոհերով աւելի մեծ փոփոխություններ լինէին ձեռք բերած։ Չէ՞ր կարելի մի թէ մի փոքր էլ դէնը գնալ և — յանուն նոյն „անպատրաստության“, „սառն դատողության“ բացակայության, „քաղաքական անհմտության“ ևս, — պահանջել նոյնիսկ, որ ամենևին զոհ չլինէին տուած, այլ այնպէս՝ միմիայն քաղաքական յաջող խաղերի և մեծամեծ կապերի միջոցով՝ ուղղակի առաջ քշէին եւրոպական միջամտության գործը և ապահովէին հայկական հարցի յաջող լուծումը։ Եւ այդպէս շարունակելով՝ չէ՞ր կարելի մի թէ հասնել վերջապէս Գամառ-Քաթիպայի „Հայի բաղձանքին“. —

„Ա՜խ, ինչպէ՜ս կուզեմ տեսնել մեր հային
Ազատ, ապահով, կրթեալ, ինքնագոհ,
Ամէն հայի տուն — դրախտ երկնային...
Լոկ այդ բանն ինձնից չուզենար մէկ զոհ...

„Ա՜խ, ինչպէ՜ս կուզեմ տեսնել Հայաստան
Մի օր ազատուած թշնամու ձեռքէն,
Հայի երկիրը — հայի սեփական...
Լոկ այդ չի բաժնէր ինձ իմ կոպէկէն...“

Բայց — բարեբախտաբար թէ դժբախտաբար, չգիտենք — բաղձանքները չեն, որ ընթացք են տալիս կեանքին։ Ռուսերէն մի առած ասում է, որ „դժոխքի ճանապարհն էլ բարի ցանկություններով է սփռուած“, բայց և այնպէս մենք գիտենք, որ այդ ճանապարհը առհասարակ հրապուրիչ չէ մարդկանց համար։ Սակայն, ընթերցող, ոչ զարմանանք և ոչ էլ զայրանանք։ Ամբոխային տրամաբանության մատնուած բոլոր գլուխների ընդհանուր ճակատագիրն է այդ — մի ճակատագիր, որ միշտ իր անգթության գագաթնակէտին է հասնում մանաւանդ մեծ անյաջողությունների դէպքերում։ Դա մարդկային ամբողջ պատմության մէջ դիտուած մի ընդհանուր երևոյթ է, որ շեշտում են բոլոր ուղղությունների սոցիոլոգները։

„Ամենազարգացած հասարակությունների մէջ — ասում է օրինակ Վորմսը իր Organisme et Société աշխատասիրության մէջ — հասարակական դժբախտությունների ժամանակ, մինչև անգամ միմիայն երևակայական դժբախտություններից ծնուած երկիւղի ազդեցության տակ, երբեմն վերածընւում են հին ժամանակների ամենասարսափելի, յաճախ ամենաբարբարոս սովորությունները“։

Ուրիշ խօսքերով և մեր նիւթին յարմարեցնելով՝ դա նշանակում է, որ ընդհանուր ազգային դժբախտության ժամանակ՝ մարդկային կորուստների, մարդկային կոտորածների հետ անմիջապէս կապւում են նաև մտքերի

անխնայ կոտորածներ։ Ահա ինչու հասկանալի է, որ յաջողութեան օրերում դժգոհ „խոհեմների“ թիւը ոչ այնքան մեծ կը լինէր և ոչ էլ այդ „խելօքները“ կարող կը լինէին այնքան ունկնդիրներ գտնել, որքան այժմ։ Յաջողութեան օրերում ընդհանուր յոյսերի պայծառ ալիքները իրենց բուռն հոսանքի մէջ կ՚առնէին այսօրուայ նոյնիսկ հոգեպէս սնանկ դժգոհներին, և դրանք այն ժամանակ ոչ մի առիթ չէին բաց թողնի՝ նոյն կտուրների վրայից, որտեղից այսօր արշաւանքներ են քարոզում գործի–յեղափոխականների դէմ, պոռալ արար–աշխարհին, որ նրանք միշտ էլ հաւանել և օգնել են ամէն կարգի յեղափոխական ձեռնարկներին, որ միշտ էլ համոզուած յեղափոխականների շարքումն են եղել, որ նոյնիսկ առանց իրենց մասնակցութեան ոչ մի աջողութիւն ձեռք բերուած չէր լինի և էլն։ Բայց ներկայ սև օրերում դրանք—„խելօքներին“ յատուկ տրամաբանութեամբ, նաև „հոտառութեամբ“—յարմարւում են միջավայրին և ստւարացնում „քննադատների“ շարքերը՝ մինչև էգուց–միւս օր, երբ պատմական անիւը ոևէ ձևով կը թեքւի յօգուտ հայութեան, կրկին յախուռն հոսանքով կը շտապեն ամենակատաղի յեղափոխականների աթոռները գրաւելու, մոռանալով, նոյնիսկ հերքելով, որ հէնց այն րոպէին՝ երբ պատմական անիւը թեքւում էր, նրանք դեռ ևս քրտինք էին թափում ամբոխի առաջ իրենց „քննադատութիւններին“ աւելի համոզիչ ձև տալու համար...

—

Ամփոփենք մեր կարծիքները։

Ասել՝ թէ յեղափոխականները նախ քան գործնական քայլերի դիմելը պէտք է նախօրէն լաւ „կազմակերպւէին“ ևն — դա միևնոյն է թէ ասել, որ գործը պէտք է լաւ տանուէր։ Պարզ է, որ այդպիսի „խորհուրդներ“ ոչ ոքի համար ոչ մի նշանակութիւն չեն կարող ունենալ։ Գործը, յեղափոխական գործը, լաւ տանելը — մեր իդէալն է արդէն. բայց ի՞նչպէս այդ գործը պէտք է տանուէր կամ տանի, որ լաւ լինի, որ լաւ կազմակերպւենք ևն—ահա ամբողջ հարցը, որի դիմաց իրար խառնւում, իրար հակասում, իրար ոչընչացնում են մեր „խոհեմների“ խորհուրդները, մեր „սոֆտա–դպիրների“ սալավաթները, մեր „քննադատող“ դատարկ կարասների՝ ներդաշնակութիւնից զուրկ, անմիտ և միապաղաղ ձայները։

„Պատրաստութեան“ կամ „վաղաժամութեան“ անմիտ ողբերի մէջ չէ կայանում մեր շարժման յաջողութիւնը (որովհետև իսկապէս երբ յեղափոխական նախաձեռնութեան մէջ մի բան կատարւում է կամ կարելի է կատարել, դա ինքնըստինեան արդէն նշանակում է, որ „ժամը“ հասել է), այլ կռուի յարատեւութեան մէջ։ Մեր դատը վաղուց է հայերիս համար սոսկալի մի վէրքի նշանակութիւն ստացել։ Շնորհիւ տաճիկ կառավարութեան կատարեալ կուրութեան՝ նոյն վէրքի նշանակութիւնն է ստացել նա Թիւրքիայի համար ևս։ Թէ մենք և թէ Թիւրքիան ընտրել ենք այդ վէրքի դէմ վիրաբուժական միջոց. մենք դիմել ենք յեղափոխութեան, Թիւրքիան՝ մեզ կոտորելու միջոցին։ Մեզ մնում է ուրեմն երկուսից մէկը—կամ սեփական ձեռքերով թաղել մեր դատը, կամ շարունակել մեր կռիւը այնքան, որ դա՝ Թիւրքերի դէմ մինչ այժմ ուղղած դժգոհութիւնների, պաշտօնական բողոքների և թղթէ սպառնալիքների շրջանը անցնելով, վերջապէս մի վէրք դառնայ նաև այն ազգութիւնների ու պետութիւնների համար, որոնք կապ ունեն Թիւրքիայի և մեր հարցի հետ։ Այն օրը, երբ դրանք ևս համոզւեցին, որ այդ վէրքի դէմ պէտք է դիմել վիրաբուժութեան, մեր դատը ապահովուած կը լինի. այդ օրը կը լինի և մեր յաջողութեան օրը։

Զմոռանանք, որ մեր մօտիկ անցեալը—որքան և ծանր լինէր դա մեզ՝ ժամանակակիցներիս համար — պատմութեան մէջ շատ աննշան շրջան պէտք է համարւի, որպէսզի կարելի լինէր նրանից ոևէ համարձակ եզրակացութիւնների յանգել։ Մի թոյլ, անզէն, ցիրուցան, բաւականաչափ անհատական և ռազմական բնազդներով աղքատ ժողովրդի ազատագրական շարժումը այնպիսի մի հասարակական երևոյթ չէ, որ իր առաջին բողբոջները ձգելուն պէս՝ հասունութեան հասնէր։ Այդպիսի յաջողութիւն, ինչպէս տեսանք վերը, չեն ունեցել նոյնիսկ մեզնից աւելի լաւ պայմաններում գտնւող ազգերը.—ո՞ւր մնաց նոյնը պահանջել ոևէ տասը տարուայ հասակը ունեցող մանուկ հայ յեղափոխութիւնից։

Այո՛, անցեալի կորուստները ճնշում, ճմլում են մեր սրտեր ու մտքերը, բայց չմոռանանք Թուկիդիտէսի այն հերոսին, որ կռւի միջոցին փոխանակ իր հակառակորդի հարւածներին դիմադրելու և աշխատելու նրա մարմնի ամենազգայուն տեղերին հարւածներ հասցնելու, ձեռքերը սեղմում էր մարմնի այն տեղերին, ուր ընկնում էին հակառակորդի հարւածները։ Կասկած չկայ, որ այդպիսի մի ընթացք մեզ կը տանէր միմիայն դէպի անպայման կորուստ, այն ինչ յարատև կռիւը դեռ շատ բան կարող է խոստանալ մեզ։ Եւ ո՞վ գիտէ՝ թէ ինչ գոյնով պիտի լուսաբանւեն այսօրուայ մեր կորուստները 50–100 տարուց յետոյ, երբ դրանք կապւած կը լինեն հետևողականութեամբ՝ յետագայ գալիք երևոյթների հետ մեր կեանքում։ Ո՞վ գիտէ, գուցէ ապագան՝ այսօր ողբացւող դէպքերը արձանագրէ և տօնէ իբր մեր ազատագրութեան տարեշրջաններ։ Ո՞ր՝ մի ժամանակ ըստրուկ և այսօր ազատ ազգը չէ մոռացել իր կրած զարհուրելի կորուստները։ Ո՞րը դրանցից այսօր կը փոխէր իր ազատութիւնը նախկին վիճակին և անցեալ կեանքի այնպիսի մի ընթացքի հետ, ուր ոչ մի տեսակի զոհ և աւերումներ տեղի չէին ունեցած։ „Հայ մարդկութեան համար աւելի գեղեցիկ յոյս, քան մի ճնշւած ազգի յարութիւն առնելը“, ստիպւած է եղել խոստովա-

նել Նոյնիսկ այնպիսի մի հրէշ, ինչպիսին էր Դիզրայէլին։

Յարատև կռիւ, յաճախ և երկար ժամանակ գուցէ անյաջող՝ չնայելով երբեմն Նոյնիսկ իր լայն ծաւալին, — ահա ուր է մեր փրկութեան բանալին։ Պահպանե՛նք, շարունակե՛նք կռիւը, որպէսզի նա լայնանայ, ընդարձակի և ընդարձակելով՝ յարատևի—ահա դէպի մեր նպատակը տանող միակ ճանապարհը։ Շշեղուե՛նք այդ ճանապարհից, որ պատճառների և հետևանքների կապով պատմութեան մէջ հաստատուած օրէնքի ուժ ունի. չշեղուե՛նք այդ միակ ճանապարհից, որ սփռուած է յուսատու ապագայի գրաւիչ ծաղիկներով...

ՀԱՅԴՈՒԿԻ ԵՐԳԵՐԻՑ *)

II

Հազա՛ր բարով, հպարտ սարե՛ր,
Թև եմ առեր, ձեզ կուգամ.
Արծիւների ձէնն եմ լսեր —
Արծիւներին դէմ կուգամ...

Իմ հայրենի՛ք, կապուտ սարե՛ր,
Թշնամու շարք ձեր բոլո՛ր.
Դա՛շտ, անապա՛տ, արնոտ գետե՛ր,
Արազը խոր ու ոլո՛ր...

Հազար ձէնով, հազար սրտով
Արծիւների հետ կուգամ,
Հողի՛դ մեռնիմ հազար սրտով,
Իմ հայրենի՛ք, մէրիկ ջա՛ն...

Բարով ձեզի, դար ու դուրա՛ն,
Բանձրիկ սարեր ու քարե՛ր,
Հազա՛ր բարով, հով ու դումա՛ն,
Ծովակ, ծմակ ու ձորե՛ր...

ՀԱՑ-ԳՈՒՍԱՆ

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԱՄԱԿ

ՊԱՐՍԿԱ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԼԽԻՑ

1 փետրուար

Վասպուրական գնացող զինատար խմբակը դեկտեմբեր 2-ին (1899), Ապաղայի Խազան հայ գիւղի սահմանից դուրս գալիս, նկատւում է քիւրդերից։ Հավար է ընկնում։

Զինատարները առանց հրացան արձակելու արագ շարունակում են իրենց ճամբան. քիւրդերն էլ, հաւար գոռալով, չեն թողնում տղաների հետքը։ Վերջապէս ստիպւած մի հրացան են արձակում յամառ քիւրդերի վրայ։ Մէկը ձեռքից վիրաւորւում է։ Քիւրդերը յետ են դառնում միւս գիւղերի ցեղակիցներին օգնութեան կանչելու։

Կամաւորները գիշերը մինչև լոյս ճանապարհ են կըտրում, սակայն առանց ապահով դիրքի հասնելու։ Երբ լուսանում է, նրանք դեռ դաշտումն են լինում, որտեղ գետն անցնելիս թրջւում են մինչև կրծքերը։ Գետի միւս ափում կրակ են անում թրջւած շորերը չորացնելու։ Ցանկարծ տեսնում են, որ դաշտը սևացաւ ձիաւորներից։ Կրիտիկական ժամ է. ի՞նչ անել. դիրքերը շատ հեռու են, իսկ իրենք՝ թրջւած մինչև ոսկորները և անկարող խոյս տալու։ Կրակը հանգցնում են և վազում դէպի փոսերը ապաստանելու։

Քիւրդերը յարձակում են գործում զինատարների վրայ։ Երկուսին սպանում են։ Մնացած չորս հոգին խորամանկութեամբ իսկոյն պառկում են ընկերների դիակների հետ, և քիւրդերը, բոլորին էլ սպանւած կարծելով, վազում են դիակները կողոպտելու։ Երբ այնքան մօտենում են, որ հազիւ 200 քայլ է մնում, սուտմեռ չորսն էլ սկսում են միասին կրակել։ Քիւրդերը, միքանի զոհ և վիրաւոր տալով, սարսափած յետ են փախչում։

Արևը սկսում է բարձրանալ։ Կամաւորները, խմբապետ Յովհաննէսի կարգադրութեամբ, փոսերի մէջ յարմար դիրքեր բռնելով, երգւում են կուել մինչև վերջին շունչը։ Իրենց 2 ընկերների դիակների վրայ, և այսպէս, մէկ մէկի սիրտ տալով ու „Սանո, Յովհաննէս“ կանչելով, մնում են սպասողական դիրքի մէջ՝ պառկած, տակաւին սառած շորերով...

Ցանկարծ Մուստաֆա-բէգի համիդիէները, մօտ 600-ի չափ, գալիս շրջապատում են դրանց և „Ե՞ա Օմար“ սալավաթ քաշելով՝ կատաղի յարձակում գործում։ Տղաներից երեքը սպանւում են, իսկ Յովհաննէսը, վիրաւորւելով, անկարող է լինում այլևս հրացան արձակել։ Երբ քիւրդերը բոլորովին մօտենում են, Յովհաննէսը ատրճանակով երկուսին վիրաւորում է և ընկնում անշնչացած։

Կուին մասնակցող քիւրդերից մէկը ասել է. „Եթէ ֆէդայիները թրջւած չլինէին, անկարելի պիտի լինէր նրանց մօսինների հետ կուել. այդ մօսինների ահից էր, որ առաջին անգամ չվստահացանք քիչ ուժով յարձակում գործել“։

Ֆէդայիներից միմիայն Փուռթոյին ճանաչելով՝ գլուխը կտրում են և բերում խաչանցիներին ցոյց տալու։

Քիւրդերից սպանւում են ընդամէնը 13 հոգի և երեք հոգի էլ վիրաւոր ընկնում։ Սպանւածներից մի քանիսը հոգեւորականներ են, ճակատներից զարկւած։ Սրանց կանայք՝ ի նշան խոր վշտի՝ իրենց գլխի ծամերը կտրում են։

Ցեղափոխականները իրենց առաջին անգամ ընկնող ընկերների զէնքերը փչացնում են, որպէսզի թշնամու ձեռքը չանցնեն։ Իսկ միւսների մօտ եղած զէնքի պատճառով քիւրդ ցեղապետների մէջ կռիւ է ծագում։ Նախապէս հարայի գնացող ցեղապետը չի համարձակում միւսներին բաժին հանել, պատճառաբանելով, որ ըսպանւած քիւրդերը իր ձիաւորներից են։

Կառավարութիւնը, դէպքի մասին իմանալով, Բերկրիից զօրք է ճամբում քիւրդերի մօտ, պահանջելով ֆէդայիների հրացանները, Պոլիս ուղարկելու համար։ Քիւրդերը մերժում են տալու. միայն նահատակ ֆէդայիների դիակներն են տալիս, որ տանեն Բերկրի թաղելու։

Զինատարների մօտ գտնւած „Դրօշակ“-ի թերթերը

*) Այս վերնագրի տակ կը տպագրուեն „Դրօշակում“ ՀԱՑ-ԳՈՒՍԱՆԻ մի շարք բանաստեղծութիւնները, որոնցից առաջինը լոյս տեսաւ անցեալ տարւայ N՝ 1-ում։ ԽՄԲ.

(№ 6 և 7, 1899 թ.) քիւրդերը՞ կարդացնել են տալիս հայերին ու սարսափով լսում Գուրգէնի կռիւների մասին: Եւ այժմ նրանց մէջ լո՞ւր է պտտում, իբր թէ „Ֆէդայիների կառավարութիւնը" 6000 հոգի պիտի ուղարկի քիւրդերից վրէժ լուծելու:

ՆԱՄԱԿ ԵՐԶՆԿԱՅԷՆ

3 փետրուար

Թիւրք կառավարութիւնը իր հանրածանօթ հայաջինջ ծրագրի կիրառութեանց կէս առ կէս խնամով կը հետեւի: Հայաստանի ամէն կողմերէ կոտորածի, թալանի հառ ու կտոր առնուած լուրերը օր օրի կը բազմապատկին. ամէն ուրեք կեանքի, հացի, պատւոյ խնդիր կայ:

Բերենք հոս անոնցմէ մի քանին:

Քաղաքէս 4 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող (դէպ արեւելք) Բ ը թ ա ս ի ճ գիւղի մէջ (մօտ 80 տուն թիւրք եւ հայ խառն) անցեալ տարի թիւրք երիտասարդ մը կը յաջողի ինչ-ինչ միջոցներով (իհարկէ քանութիւնը եւ վախը ամէնէն մեծ տեղը կը բռնէ) հայ աղջիկ մը առեւանգել եւ ձայնը բոլորովին կորսնցնել: Մօտերս, այսինքն երկու ամսի չափ առաջ, իրիկուան ժամը 2-ին ժամանակները, նոյն թիւրքը կը մտնէ Քերովբէ անուն անձի մը տունը եւ կըսպառնայ ըսելով. — «Օգնէ ինծի որ այս ինչ հայ աղջիկը տանիմ»: Քերովբէն զայրացած կը պատասխանէ. «Անցեալ տարւոյ գործած չահատակութենէդ քաջալերուեցա՞ր որ երկրորդել կ'ուզես»: Այսպէս ձայնը բարձրացնելուն՝ դրացիները կը հաւաքուին, եւ թիւրք ու հայ բիրերով իրարու զարնել կըսկսին: Այս պահուն Քերովբէն կը յաջողի իր հակառակորդը դանակով վիրաւորել եւ փախուստ տալով ապաստանիլ իր հօրաքրոջ տունը: Վիրաւորեալը կատաղած, դէպի կեավուրները հակակիր ու թիւրքական հանրածանօթ հայհոյութիւնները բերանին եղող քանի մը համամիտներով, կը վազէ այն աղջկան տունը, որը ընտրած էր փախցնելու, եւ բռնի ներս կը մտնեն: Տունը կը գտնուին եղեր աղջիկը եւ իր եղբօր կինը մինակ. Թիւրքը կըսկսի բռնի քաշքշել աղջիկը ըսելով. — «Այս վէրքը ես քեզի համար ստացեր եմ. դուն պէտք է որ գաս ու բժշկես քու ձեռքով»: Հակառակ աղջկան արձակած վայնասուններին ու ողբերուն, կըսկսի գետնաքարշ ընել խեղճը: Միւս հարսը կը յաջողի դուրս ելլել ու հ ա վ ա ր ընել. դրացիները կը հասնին ու կ'ազատեն աղջիկը:

Թիւրքը տունէն դուրս ելած պահուն կը հանդիպի աղջկան հօրը, որ ցուպ ի ձեռին կաղ մ'է: Հայրը բացատրութիւն կը պահանջէ սրիկայ թիւրքէն եւ ի պատասխան՝ գաւազանի հարուածներու տարափ մը կ'ընդունի իր գլխին ու կը նուաղի: Թիւրքին ընկերացած խուժանը, որոյ պարագլուխն է յիշեալին հօրեղբօր որդին, անմիջապէս ահապարանօք կը փութայ գտնել Քերովբը ու անկէ վրէժ լուծել: Ասոր անդ թափառելէ ետք՝ վերջապէս թիւրքերը կը մտնեն Քերովբի հօրաքրոջ տունը ու այդ չափահաս կինէն կը պահանջեն իր եղբօրորդին. Նա կ'ուրանայ անոր մասին ոեւէ լուր ունենալը, եւ ահա կըսկսի բիրերու եւ ոտքերու հարուածներ խեղճ կնոջ գլխին: Կինը, աւելի մեռած քան կենդանի, կ'իյնայ գետին: Այդ բաւական չէ. փոքրիկ տղայ մը, որ պառկած էր սենեկին մէկ անկիւնը, նա ալ ոտից կոխան ըլլալով, մարմինը սոսկալի կերպով կը ճմլուի: Թիւրքերը տան մէջ կըսկսին խուզարկութիւնը եւ Քերովբը կը յաջողին գտնել մարագին մէջ: Այլեւս դիւրին է երեւակայել տասնեակ բիրտ ձեռքերէ յառաջ եկած ծեծի քանակն ու որակն: Այսպէս թիւրքերը՝ գոհ իրենց կատարած լրբութիւններէն, կը մեկնին:

Յաջորդ օրը հայերը աղջիկը քաղաք կը փախցնեն, իսկ Քերովբի հօրաքոյրը մի քանի օրեր սոսկալի անկողնոյ ծառայելէ վերջ կը կնքէ իր մահկանացուն. 14 օր դիակը անթաղ կը մնայ, որպէսզի քաղաքէն բժիշկ եւ քննիչ երթալով քննէ ու ստուգէ մարմինը, բայց գիւղի պէկը, իր չահատակութիւններով ծանօթ Վ ա հ ի տ պէկը, ծեծի ու բռնութեան տակ թաղել կուտայ դիակը: Միւս ճմլուած փոքր տղան ալ ազատելու յոյս չկայ: Ոճրագործները ազատ են: Կառավարութեան բողոքուած է. բայց արդիւնքը, կ'երաշխաւորեմ, ոչինչ կըլլայ, մանաւանդ որ վիրաւորեալ թիւրքը իր արդէն ստացած վէրքին վրայ նոր վէրքեր կը բանայ դանակով: Քերովբն ալ այժմ իր մարմնոյն ցաւած ու ճըմլուածներով կըզբաղի:

Անցեալ տարւոյ սեպտեմբեր 20-ին Դէրջանի քանի մը գիւղերը կողոպտուեցան քիւրդերու ձեռամբ: Ահաւասիկ Դէրջանի թալնուած գիւղերը. Վժան, Ծաղձորի, Ջանախճի, Պարտախճի, Շիլնոս եւ Ալորիկ: Այս գիւղերը մահմետականով խառն են եւ աւարն ալ խառն եղաւ:

Նոյն սեպտեմբեր ամսուան մէջ երեք հայեր, Գալուստ, Յարութիւն եւ Փիլիպպոս, Անդրէաս գիւղաքաղաքէն վերադառնալու ժամանակ, վինչեսթէր հրացան մ'ունենալնուն համար ձերբակալուելով, 15-ական տարուան բանտարկութեան դատապարտուեցան, մինչդեռ թիւրքերը ոչ միայն ճանապարհների վրայ, այլեւ քաղաքին մէջ ազատ համարձակ ատրճանակ ու դաշոյն կը կրեն վրանին եւ կառավարութիւնը բնաւ դիտողութիւն չընէր:

Կառավարութեան օրէնքով 60 տարին լրացնող մարդ մը ոեւէ տուրք վճարելէ ազատ կը մնայ. գիւղերու մէջ այդ կարգի մարդիկը հաշուելով, հակառակ այդ օրինաց, մօտ 900 օսմ. ոսկոյ գումար մը կը պահանջուի ատոնցմէ: Մէկ պաշտօնեայ միայն բողոքած է այդ պահանջի դէմ, սակայն կառավարութեան հաւոյթին արգելք ըլլալու մեղադրանքով յանդիմանուած է: Այժմ այդ խեղճերու տուները մտնելով՝ գոտծնին կը գրաւեն:

Անցեալ տարւոյ վերջերը քաղաքէս երեք ժամ հեռաւորութեամբ գտնուած ս. Ներսէս հայրապետի վանքը եւ մէկ քառորդ ժամ վարը գտնուած Գի անունով գիւղը, որ իսլամով խառն է, բոլորովին աւարի տրուեցան Լոլանցի եւ Շեխհասանցի ըսուած քիւրդ ցեղերէն:

Այդ գիւղէն կէս ժամ հեռու գտնուած Իրկան անունով գիւղին Ջաղացքէն գիշերը, մէկ հայու մը ձեռք եւ ոտքը կապելով՝ տարին իրենց բնակարանը, եւ 25 թօփ մանուսայ տուգանք առնելով, արձակեցին:

Նոյն միջոցին Պալապան նահիյի մէջ ս. Թորոս անունով վանքը կողոպտեցին, երեք գիշեր իրարու վրայ միմիայն ոչխար ու եզ տանելով:

Յիշեալ գիւղերի հայերը՝ այլեւս բոլորովին յուսահատ՝ եկան քաղաքիս միւթէսարիֆին դիմեցին: Միւթէսարիֆը անոնց տուաւ 5-6 հատ հինցած, անպէտք խնէլի հրացան, ըսելով. «հրացան արձակելու կարիք չկայ, բայց քիւրդերը ձեր քով զէնք ըլլալը իմանան, այլեւս չեն գար»: Թիւրք իշխանի գաղտնի նպատակը հետեւեալն էր. նա գիտէր, որ հայերը չեն կրնայ 5-6 փչացած հրացանով իրենց պաշտպանել, բայց ինքը կրնար նոր հրացանի հաշուով իր համար դրամ կանձել խեղճ գիւղացիներէն: Տարուան վեց ամիսը քիւրդերը կը թալնեն, իսկ վեց ամիսն ալ իսլամական տէրութեան հաղիւ կ'օգտէ: Այս է մեր սեւ օրը:

Վերջերս կառավարութեան մէջ նոր ոգեւորութիւն մը կայ: Պ ա յ ր ա մ ը կը մօտենայ: Պաշտօնեաները ամսական կ'ուզեն: Դրամարկղները թափուր են: Ի՞նչ ընել: Նոր բան մը մտածել: Թալանի կամ աւարի մը պէտքը յարմար կը գտուի, բայց աւելի նոր սիստեմով մը, պաշտօնական գոյն ունեցող ձեւով մը: Ուստի կ'որոշուի հայերէն գումար մ'ալ կորզել զինուորական տուրքերէ առհաշիւ: Այդ նօթի գայլերը կշտացնել պէտք է: Դարձեալ կը ծանրանան հայոց վրայ: Հարկահաւաքները՝ ժանտարմի եւ ոստիկանի ընկերակցութեամբ՝ սկսած են շուկաները եւ թաղերը ժուռ գալ: Հ ա ս ա ծ ն ո ւ ն կը խ ժ դ ե ն, հակառակ պարագային բանտ կ'առաջնորդեն: Տեղւոյս առաջնորդը դիմում կ'ընէ միւթէսարիֆ փաշային: Արդիւնքը սա եղաւ, որ եղած հրամանին աւելի խիստ կերպարանք մը տրուեցաւ: Ի՞նչ կ'ընէ մեր պատրիարքը: Ի՞նչ բանի հանգեցան իր դիմումները. . .

Այս է մեր վիճակը: Ի՞նչ կը մնայ մեզ ընել, կը հարցնենք մեր պատուական արենակցաց ու ազգակցաց: Երբ զրկուած ենք ամէն ինչէ, ըստ մեզ՝ կենսական միակ միջոց տակա-

ւին մեր ձեռքն է։ այդ տխուր կեանքի ամէն պատահականութեանց դէմ զէնքը պիտի ըլլայ մեր միակ բարեկամը. այո՛, զէնքը, որմէ կախուած է այժմ իրաւունքը եւ արդարութիւնը. . .

Կը վերջացնեմ նամակս մեր ընկերներէն միոյն՝ ՌԱՓԱԷԼ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆԻ (Սուրէն) մահը գուժելով, որ մեռաւ այս գիշեր։ Մաքուր անցեալով եւ վսեմ ձգտումներով գործիչ մըն էր։ Հանգիստ ոսկրներուն իր սիրած հայրենիքի բազմաչարչար հողին մէջ։

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԽԱԲՐԻԿՆԵՐ

ՑԱՍՆԵՌՄԷԿԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

Պետերբուրգ, 19 ապրիլ

Դուք երևի չգիտէք, որ բացի այն երկու ԴԺՈԽԱՅԻՆ ՄԵՔԵՆԱՆԵՐԻՑ, որոնք կրում են „ժանդարմների վարչութիւն“ և „ոստիկանութիւն“ (գաղտնի և վարչական) անունները, Կովկասում կայ և մի այլ, թէև արտաքուստ անտեսանելի մարմին, որ նոյնպէս կոչւած է հսկելու կայսրութեան ներքին ապահովութեան վրայ։ Դա կամաւոր ոստիկանութիւնն է։ Դրա անդամները նոյնպէս պետական գանձարանից ամսի 20-ին ռոճիկ են ստանում, նոյնպէս շատ անգամ հմայազգեստներ են կրում, բայց իրենց ծառայութեամբ նրանք պաշտօնապէս ոստիկանութեան անդամ չեն, — այլ մէկը, դիցուք, ուէ „նորին գերազանցութիւն“, մեծ մասամբ պաշտօնաթող, միւսը՝ նախկին գաւառապետ, երրորդը՝ կառավարչապետի ատեանի նախկին անդամ, մի ուրիշը՝ ժողովրդական դրպրոցների դիրեկտոր, գիմնազիօնի ուսուցիչ կամ անդամ գատաստանական պալատի, և այսպէս ըստ կարգին. . . Դրդւած „ներքին ոգևորութիւնից“ և „արտաքին հովանաւորութիւնից“, մէկը միւսից անկախ, առանձին-առանձին, առանց շատ անգամ իրար ճանաչելու, համոզւած, որ նոյնիսկ հասարակութիւնից ոչոք իրենց „գործունէութեան“ մասին գաղափար չ՚ունի, կատարում են „հայրենասիրական“ մի մեծ պարտք — կանոնաւոր կերպով ուղարկում են Կովկասի բարձր իշխանութեան կամ ուղղակի այստեղ՝ Պետերբուրգ՝ զեկուցումներ, նամակներ և գրութիւններ՝ հաղորդելով այնպիսի վտանգաւոր նորութիւններ, որոնց գոյութեան մասին շատ անգամ տեղեկութիւն չ՚ունին մինչև իսկ մեր ամենագէտ դԺոխային մեքենաները — ժանդարմները և ոստիկանները։

Ահա այդպիսի պետական „վտանգաւոր նորութիւններից“ մէկն էր այն, թէ Կովկասում հայկական ընկերութիւնները բազմացել են սունկի նման և իրենց օրինական գիմակի տակ՝ շարունակում են ծառայել լոկ ազգայնական և քաղաքական վտանգաւոր նպատակների։ Հիմնւելով մեծ մասամբ կամաւոր ոստիկանութեան ապօրինի տեղեկութիւնների վրայ, Պետերբուրգից 1894 թւին հրամանագրում է կովկասեան բարձր իշխանութեան՝ „մանրամասն տեղեկագիր պատրաստել հայոց բարեգործական ընկերութիւնների ամբողջ գործունէութեան մասին և կարծիք յայտնել՝ թէ որքան անհրաժեշտ է նրանց գոյութիւնը“։ Պատահմամբ միայն՝ հարցի ուսումնասիրութիւնը ընկնում է մի բարեխիղճ պաշտօնեայի ձեռքը — տարաբախտաբար այժմ պաշտօնից հեռու — որը՝ չբաւականանալով այն մանրամասն տեղեկագրերով, որ երկար տարիների ընթացքում տեղական իշխանութիւնը ստացել էր հայոց բոլոր ընկերութիւնների մասին, անձամբ ըսկսում է նոր հետազօտութիւններ անել և կազմում է մի բազմակողմանի տեղեկագիր։ Այդ տեղեկագրից պարզւում է, որ նախ՝ կատարելապէս սուտ է այն, թէ Կովկասի հայերը ունեն բազմաթիւ ընկերութիւններ։ Այդ միջոցին, այն է 1894 թւին, Կովկասում գոյութիւն ունէին հետևեալ ընկերութիւնները. Բաքւում՝ „Հայոց Մարդասիրական ընկերութիւնը“, որ հիմնւած էր դեռ 1863 թւին, Թիֆլիսում՝ „Հայոց Հրատարակչական ընկերութիւնը“ և „Հայուհեաց Բարեգործական ընկերութիւնը“, երկուսն էլ հիմնւած 80-ական թւականներին, և „Կովկասեան Հայոց բարեգործական ընկերութիւնը“, որը՝ համաձայն Կովկասի փոխարքայութեան ժամանակ հաստատւած իր կանոնագրութեան, իրաւունք ունի բաց անել իր ճիւղերը գաւառական քաղաքներում և որը օգտւելով իր այդ իրաւունքից, մօտ 15 տարւայ ընթացքում կարողացել էր բաց անել հազիւ 18 ճիւղեր, այն էլ այնպիսի խոշոր քաղաքներում, ինչպէս Երևան, Բաթում, Ալեքսանդրապոլ, Շուշի, Ախալցխա, Նախիջևան, Ախալքալաք և այլն։

Նոյն տեղեկագրից պարզւում է և մի այլ հարց — այն, որ բոլոր ընկերութիւնները տառացի կերպով և ամենամեծ խստութեամբ հետևել են իրենց կանոնագրութիւններին — բոլորն էլ հաստատւած կառավարութիւնից — և երբեք մազի չափ իսկ չեն շեղւել իրենց նպատակից։ Ի՞նչ է այդ նպատակը. — հաց տալ աղքատներին, մի քանի բուբլով օգնել չքաւոր աշակերտներին կամ ուսանողներին, պահել ոևէ դպրոց կամ նպաստել կարօտ մի ուսումնարանի, ինչպէս արել են այդ Մարդասիրական կամ Բարեգործական ընկերութիւնները, և կամ տպագրել մի քանի գրքեր, ինչպէս արել է Հրատարակչական ընկերութիւնը—գրքեր, որոնք, ինչպէս ամէն-մի տպագրւող տող Ռուսաստանում, պիտի ստանան ցենզօրի թոյլտւութիւն, ապա ուրեմն երբեք հակակառավարչական և „վտանգաւոր“ լինել չեն կարող. . .

Շատ հետաքրքիր է յիշատակել այն խօսքերը, որ վերը յիշած պաշտօնական անձը այդ առիթով ասել է իրեն լաւ ծանօթ և բոլորովին վստահելի մի հայի Թիֆլիսում.

— „Ես ամենայն խստութեամբ ուսումնասիրեցի այդ ընկերութիւնների երկար տարիների գործունէութիւնը և ոչ միայն ապօրինի ոչինչ չգտայ, այլ համոզւեցի, որ նրանք բոլորն էլ անպայման համակրելի են և օգտաւէտ։ Եւ ինչպէս անհամակրելի գտնեմ մի ընկերութիւն, որը՝ ըստ իր կարողութեան, աղքատին հաց է տալիս, չքաւորին ուսում, որբին ապաստան, ժողովրդին գիրք։ Ինձ նկատել են, որ այդ ընկերութիւնների թիւը շատ մեծ է, պէտք է կրճատել։ Ճշմարտութեան դէմ կը լինի համաձայնւել այդ կարծիքի հետ։ Կովկասում աւելի քան $1^1/_2$ միլիոն հայ կայ, և այդ ահագին ազգաբնակութիւնը ունի ընդամէնը չորս զատ-զատ ընկերութիւն ու դրանցից մէկը միայն՝ իր ճիւղաւորութիւնները։ Բայց և այնպէս — աւելացնում է պաշտօնեան — Պետերբուրգին գոհացում տալու համար պէտք է ոևէ մէկը փակել։ Սակայն ո՞րը։ Հրատարակչական ընկերութի՞ւնը։ Բայց ի՞նչպէս, քանի որ այդ հիմնարկութիւնը իր տե-

սակի մէջ մի հատ է և ուրեմն շատ համարեալ չի կարող։ Հայուհեաց Բարեգործական ընկերութիւնը։ Բայց նա էլ հայ կանանց միակ ընկերութիւնն է և կատարելապէս անվնաս, քանի որ (մի փոքր ժպտախառն)... խոհարարական դասընթացքներ է պահում և մեզ համար լաւ կերակուր, ուտելիքներ է պատրաստում։ Մարդասիրական ընկերութեան մասին վերջնական կարծիք յայտնելը՝ յատկապէս Բագուի նահանգական իշխանութեան գործն է. մնում է ուրեմն Կովկասեան Հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, որ անպայման համակրելի հիմնարկութիւն է, այնքա՜ն տարի գոյութիւն ունի և գտնւում է միանգամայն վստահելի անձանց ղեկավարութեան տակ։ Ուրեմն, ի՞նչ անեմ, ի՞նչպէս լինութիւն տամ Պետերբուրգի տրամադրութեան"...

Եւ երկար մտածելուց յետոյ բարեմիտ պաշտօնեան բացականչում է. „Լա՜ւ միտք. թող փակեն այնպիսի աննշան ճիւղեր, ինչպէս են Սղնախի, Թելավի, Գօրու ճիւղերը, եթէ ուզում են, որ թիւը պակաս լինի"։ Եւ կրկին մի փոքր մտածելուց յետոյ՝ աւելացնում է. „Սակայն այդ ճիւղերի տարեկան բիւդժէն 300-400 ռուբլու հաղիւ է հասնում. ի՞նչ պիտի անեն այդ անմեղ, այդ փոքրիկ ճիւղերը տարեկան 300 ռուբլով ռուսաց պետութեան դէմ... Չէ՛, ես այդ էլ չեմ անի"... Եւ զեկուցում տուեց, որ գոյութիւն ունեցող ընկերութիւնները՝ ոչ շատ են, ոչ աւելորդ, ոչ էլ վնասակար։

Բայց ահա հաղիւ անցկացաւ չորս տարի, երկրում տիրեց Գօլիցինեան խենթ, հիւանդոտ ռէժիմը, և ամէն ինչ փոխուեց, ամէն ինչ դարձաւ աւելորդ, վնասակար, աննպատակայարմար։ 1898 թուին կայսեր ներկայացրած իր մեծադղորդ դակլադի մէջ կառավարչապետ Գօլիցին, իմիջի այլոց, ահա ինչ է գրում.

„Այդ բարեգործական ընկերութիւնները աւելի ուշադրութիւն են դարձնում քաղաքականութեան քան բարեգործութեան վրայ եւ գրեթէ կովկասեան բոլոր քաղաքներում ունին մասնաճիւղեր։ Այդ ընկերութիւններից մէկն է „Բարեգործական ընկերութիւնը", որի կենդրոնատեղին է Թիֆլիս եւ որի նպատակն է Կովկասի հայերի մէջ լուսաւորութիւն տարածել ու նիւթապէս օգնել նրանց կարօտներին։ Սակայն ընկերութեան տարածած լուսաւորութիւնը ազգային նեղ մտքով է կատարւում։ Նրա փողերը յաճախ յատկացնւում են օտար երկրների մէջ հայեր դասաւորակելու — մի պարագայ, որ հակասում է ռուսաց կառավարութեան պետական սկզբունքներին... Առանց ուրանալու այն օգուտը, որ անհատներ ու մասնաւոր ընկերութիւններ կարող են մատուցանել կրթութեան գործին, այն պայմանով միայն՝ որ կատարելապէս վստահելի լինեն,—ես կարծում եմ, որ հայոց այս ընկերութիւնները, իրենց առանձնայատուկ հանգամանքների պատճառով, արժանի չեն վստահութեան"... ուստի եւ առաջարկում է կայսրին՝ «փակել այդ բարեգործական ընկերութիւնները»։

Այդ առաջարկը ընդունեց։

1899-ին հայոց բոլոր ընկերութիւնները փակուեցին՝ բացի Հրատարակչական ընկերութիւնից։ Մի „հայրախնամ" զիջողութիւն միայն արեց կառավարութիւնը— յայտնեց, որ փակուած ընկերութիւններից ամէն-մէկը կարող է վերաբացուել, միմիայն համաձայն այն կանոնադրութեան, որ մշակել է ինքը կառավարութիւնը, և դրա համար ամէն մի ընկերութիւն պիտի առանձին-առանձին խնդիրք ներկայացնի կովկասեան բարձր իշխանութեան։ Նոր կանոնադրութեան համաձայն վերաբացուեցին միմիայն երեք ընկերութիւն՝ Մարդասիրական ընկերութիւն Բագուում, և Թիֆլիսում՝ Հայուհեաց Բարեգործական ընկերութիւնը ու Կովկասեան Հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, նոր անուան տակ, այն է „Թիֆլիսի Հայոց Բարեգործական ընկերութիւն"։ Գաւառական ճիւղերը դատապարտուեցին վերջնական մահուան։

Վերաբացուած ընկերութիւններին տուած նոր կանոնադրութեամբ նրանց գործունէութեան նախկին շատ կէտերը,—դպրոցներ պահել, օգնել ուսանողներին, նպաստել կարոտ գրողներին, հիմնել աշակերտական հանրակացարաններ, վերջապէս բաց անել գրադարաններ— ոչնչացրուեցին։ Իրաւունք չկայ կատարել և ոչ մէկը այդ օգտակար գործերից. արգելւում է նպաստել ուսման, ընթերցանութեան, լուսաւորութեան։ Մուրացկանները հաց կ'ուզեն, մի քանի կոպէկ տէր — ուրիշ ոչինչ։ Այդ է նոր կանոնադրութեան ոգին։ Եւ միայն մուրացկաններին օգնելու մէջն է, որ կառավարութիւնը „քաղաքական ոգի" չէ տեսնում. — դրանից դուրս ամէն ինչ քաղաքական է։

Այդ կարգադրութեան ամբողջ հրէշաւորութիւնը ցոյց տալու համար, ես մի փոքր կանգ կ'առնեմ մի հարցի, գրադարանների հարցի վրայ, ձեր առաջ մի ուշագրաւ պատկեր նկարագրելու համար։

Գրադարանը Կովկասում նոյնքան հազւագիւտ բան է, որքան Պետերբուրգում տրօպիքական բոյսը։ Պատճառը պարզ է. ինքը կառավարութիւնը գրադարան-ընթերցարաններ չէ հիմնում, և եթէ մասնաւոր անձինք կամ հաստատութիւններն էլ ուզում են հիմնել, այնքան խոչնդոտներ, դժւարութիւններ և ճնշումներ է գործ դնում, որ ամէնքն էլ հրաժարւում են այդ մտքից։ Դիցուք, մի մասնաւոր մարդ, նոյնիսկ դրամական զոհաբերութիւն յանձն առնելով, ուզում է հանրամատչելի ընթերցարան-գրադարան հիմնել իր մայրենի քաղաքում։ Բայց ուզելը բաւական չէ։ Պէտք է թոյլտուութիւն։ Սակայն քանի-քանի՜ ամիսներ և նեղութիւններ են հարկաւոր այդ թոյլտուութիւնը ստանալու համար— ահա կը տեսնէք։ Ամէնից առաջ պէտք է դիմել նահանգապետին, իհարկէ խնդրագրով, „մարկան" վրան փակցրած։ Նահանգապետը խնդիրքը ուղղում է ոստիկանապետին կամ գաւառապետին՝ եթէ խնդրատուն ապրում է ուէէ գաւառական քաղաքում։ Վերջինը՝ պրիստավին։ Վա՛յ, եթէ խնդրատուն երբևիցէ, նոյնիսկ իր պատանեկութեան ժամանակ, 20-30 տարի առաջ, եղել է կասկածի տակ կամ մասնակցել է ուէէ „քաղաքական" գործի։ Այդ դէպքում պատասխանը պարզ է. — „Ձեր խնդիրքը թողնւեց առանց հետևանքի"։ Աւելին. խնդրատու անձը նոյնիսկ պէտք է իր „լաւ" կողմերով յայտնի լինի ոստիկանութեան։ Ուստի ամէն-մի անձ, որ ոչ թէ համարւում է քիչ-շատ կասկածելի՝ այլ լոկ անյայտ է, երբեք չի էլ փորձում ուէէ այդպիսի դիմումն անել. դրա համար միշտ առաջ են գցում ոստիկանութեան համար կատարելապէս „վստահելի" անձնաւորութիւն։ Սակայն՝ չնայած այդ պահանջներին, ոստիկանութիւնը դարձեալ պիտի մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքի։ Մի օր պրիստավ է գալիս, միւս օրը մի աւելի ստոր ոստիկան, մի այլ անգամ գաղտնի ոստիկանութեան պաշտօնեայ, և ձեր տան շուրջը, ձեր թաղում,

հարևաններից և շատ անգամ ձեր անձնական թշնամիներից „փաստեր" են հաւաքում։ Մի ուրիշ թշնամու ակնարկ, մի ուրիշ հարբան պրիստավի կապրիզ՝ բաւական է, որ խնդրատուն անյարմար համարի և այս դէպքում։ Անցնում է 5-6 ամիս, և ահա ստացում է դարձեալ նոյն միակերպ պատասխանը. „Ձեր խնդիրը թողնուեց առանց հետևանքի"։ Բայց վերցնենք լաւագոյն դէպքը, այսինքն՝ երբ խնդրատուն ուրիշ „անյարմարութիւն" չ'ունի։ Արգելքներ այնուամենայնիւ պակաս չեն։ Նախ կառավարութիւնը առհասարակ շատ կասկածելի է համարում ամէն-մի գրադարան, քանի որ գրադարանը տարածում է գրագիտութիւն, իսկ դա „սկզբունքով" վնասակար է, եթէ կրօնական սահմաններից դուրս է։ Բայց կայ և ուրիշ հանգամանք։ Դուք ուզում էք, դիցուք, ձեր գրադարանը էժանագին դարձնել, որպէսզի մատչելի լինի քաղաքի ամբոխին. ձեզ նկատում են, որ „անյարմար է ամբոխով զբաղուել", և ստիպում են գրադարանի վճարը աւելի թանկ անել, որպէսզի նա մատչելի լինի միմիայն ապահով դասակարգին։ Ուրիշ խօսքով՝ ձեր ձգտումը՝ ծառայել չքաւոր ժողովրդի ընթերցանութեան գործին — խափանուած է, գոնէ մասամբ։ Ենթադրենք, որ կարգադրուեց վճարի հարցը։ Այդ ժամանակ հարց է յարուցւում տեղի մասին։ Եւ եթէ դուք ուզում էք գրադարանը հիմնել քաղաքի ուրէ յետ ընկած մասում, ուր ապրում են չքաւորները, մի այնպիսի տեղ, ուր ժողովուրդը աւելի յարմարութիւններ ունի յաճախելու, ձեզ նկատում են, որ դա անկարելի է, յայտարարելով, որ գրադարանը պիտի բաց անել քաղաքի բանուկ մասում, բանուկ փողոցի վրայ, որպէսզի „տպարանական տեսուչը (նա, որ հսկում է գրադարանների վրայ) միջոց ունենայ ամէն րոպէ մտնել և հսկողութիւն կատարել"։ Ընդունենք, որ այդ զիջողութիւնն էլ արեցիք. այնուհետև հարց է ծագում, թէ ո՞վ պիտի լինի գրադարանապետը, ի՞նչ եկամուտներով պիտի պահի գրադարանը, ո՞վ պիտի լինի պատասխանատու անձը, եթէ հիմնարկողը բացակայ է քաղաքից։ Վերջապէս, հազար ու մի դժուարութիւններով, մի դիւանատնից միւսը վազվզելով, դուք այդ անլուր կապրիզներին էլ լուութիւն էք տալիս։ Սակայն դարձեալ վախճանը հեռու է։ Սկսւում է նոր „հոգեհանութիւն" և ամենախիստը, — գրքերի և լրագրերի հարցը։ Ի՞նչ գրքեր պիտի պահէք գրադարանում։ Միթէ՞ այն, որ ձեր կարծիքով ամենից օգտակար է կամ ձեր յաճախորդներին ցանկալի։ Քաւ լիցի. այդպէս մտածել Ռուսաստանում — դա նշանակում է խելագար լինել։ Դուք պիտի ներկայացնէք գրքերի ցուցակ։ Այդ ցուցակը ուղարկւում է ցենզուրական հիմնարկութեանը, որ ինքը արդէն ունի նախօրօք կազմած՝ արգելուած գրքերի ցուցակ, և նա՝ համաձայն իր ցուցակի՝ ուղղագրում է ձեր ցուցակը։ Սակայն այդ ցուցակն էլ մէկ չէ։ Ցուցակ էլ կայ՝ ցուցակ էլ։ Կան գրքեր, որոնք արգելուած են միմիայն դպրոցական գրադարանների համար. կան գրքեր, որոնք թէև թոյլատրուած են դպրոցական գրադարանների համար, բայց ոչ մի դէպքում տեղ չեն կարող գտնել ժողովրդական գրադարաններում. վերջապէս կան գրքեր, որոնք թէև գտնւում են ամէն-մի կլուբի գրադարանում, բայց իրաւունք չկայ պահել մի ուրէ հանրամատչելի գրադարանի մէջ։ Ուրիշ խօսքով՝ մի օրինական քաօս, որ իրաւունք է տալիս իշխանութեան հարց յարուցանել, թէ ինչ տեսակի գրադարան էք ուզում հիմնել, ովքեր պիտի կազմեն յաճախորդների գլխաւոր տոկոսը, կարճ՝ նորանոր դժուարութիւններ, նորանոր ճնշումներ գրադարանի բացման առաջ։

Երևակայեցէք մի րոպէ, որ երկար ամիսներ քաշքշելուց յետոյ—շատ անգամ այդ ձեռնարկութիւնները տևում են ութ-ինն ամիս, նոյնիսկ մի ամբողջ տարի—վերջապէս հրաշքով, այո հրաշքով, ստանում էք թոյլտուութիւն և բաց էք անում գրադարանը... Ահա և առաջին այցելուն... բայց դա ընթերցող չէ, այլ... ոստիկան։—„Թոյլտուութիւն ունի՞ք"։ Ցոյց էք տալիս։ Մի քանի ժամից յետոյ դարձեալ ոստիկան՝ „Համեցէք ոստիկանատուն. կանչում են"։ Մի օր անցած գալիս է ինքը տպարանական տեսուչը (ինսպեկտոր տիպոգրաֆիի), գրադարանի անմիջական իշխանութիւնը։ Եւ եթէ նա մի կասկածոտ, անհանգիստ, կապրիզոտ անձն է, վայն եկել ձեզ տարել է։

Մի փոքրիկ միջադէպ։

Քաղաքի հայոց մի գրադարան մտնում է տպարանական տեսուչը։

— Ցոյց տուէք գրացուցակը։ Տալիս են։

— Գրացուցակից դուրս ուրիշ գրքեր, յոյս ունիմ, չունէք։

— Իհարկէ ոչ։

— Սա ի՞նչ գիրք է, բացականչում է տեսուչը թերթելով ցուցակը և մատը դնելով մի գրքի անուն վրայ. — „Վաղարշապատ մայրաքաղաքն հայոց"։

— Դա պատմական գիրք է, թոյլատրուած կառավարութիւնից և ձեր ձեռքով։

— Ի՞նչ պատմական, ի՞նչ թոյլտուութիւն։ „Մայրաքաղա՞ք հայոց"... Դա անկարելի է։

— Այո... բայց „մայրաքաղաք հայոց", որ գոյութիւն ունէր սրանից 1500 տարի առաջ, 4-րդ դարում, և ոչ այժմ, բացատրում է խոնարհաբար գրադարանապետը։

— Այդ միևնոյն է. ես արգելում եմ այս գիրքը։

— Սա ի՞նչ է, աւելի զայրացած գոչում է տեսուչը, ձեռքը դնելով մի այլ գրքի վրայ՝ „Վէրք Հայաստանի"։

— Դա էլ թոյլ է տրուած ձեր ցուցակով. Աբովեանի աշխատութիւնն է այդ — աւելացնում է գրադարանապետը յաջողութեան ժպիտը երեսին — գրուած աւելի քան կէս դար առաջ, որ այնքան համակրանքով է խօսում ռուսների և ռուսաց տիրապետութեան մասին։

— Այդ համակրութեանը ես հաւանում եմ, բայց անունը՝ „Վէրք Հայաստանի" չեմ հաւանում։ Չկայ Ռուսաստանում Հայաստան, ուրեմն չի կարող լինել և Հայաստանի վէրք։ Այսօրուանից այդ գիրքն էլ եմ արգելում։

Եւ այսպէս՞ արգելք՞ արգելքի՞ վրայ։

Ու այս անգլուխ չինովնիկների շնորհիւ, ամսէ ամիս, տարէց տարի լայնանում, ուռչում է հայերէն, լեհերէն և մանաւանդ ռուսերէն արգելուած գրքերի ցուցակը։ Շատերը արգելւում են, որովհետև միապետական ոգւով չեն գրուած, չեն ջատագովում ուղղափառութիւնը։ Միւսները՝ թէև բովանդակութեամբ վտանգաւոր չեն, բայց այնպիսի գրողների աշխատութիւն են, որոնք իրենց կեանքում եղել են հակակառավար-

չական, յեղափոխական կամ էմիգրանտ։ Մէկ գրքի անունն է վտանգաւոր, միւսի ոճն է կատաղի, երրորդը դուր չի գալիս ուղղափառ միտրոպոլիտին։ Մէկը աղատամտական հակումներ ունի, մի ուրիշը բաւականաչափ բարոյական չէ, — և ահա մէկ-մէկ այդ բոլորը արգելւում, հալածւում, խլւում է գրավաճառներից ու գրադարաններից և մատնւում խարոյկի կամ ոստիկանական արգելքի...

— Եթէ այսպէս շարունակւի — ասել է մի ռուս գրող — շատ չանցած՝ հարց կը ծագի, թէ արդեօք Ռուսաստանում արգելւած գրքերի ցուցակն է աւելի մեծ, թէ թոյլատրւածներինը...

Այդ դժոխային պայմաններում մասնաւոր մարդիկ շատ քիչ կամ երբեք յանձն չեն առնում գրադարաններ բաց անել, մանաւանդ որ դա շահաւէտ գործ էլ չէ, և սովորաբար բարեգործական հիմնարկութիւններն են, որոնք ձեռնարկում են դրանց։ Դա է ահա պատճառը, որ ստիպում էր հայոց բարեգործական ընկերութիւններին՝ հազար ու մի նեղութիւններով հաւաքած իրենց միջոցներից՝ մաս հանել գրադարաններ հիմնելու համար այնպիսի թէև մեծ, բայց գրադարաններից զուրկ քաղաքներում, ինչպիսին է Թիֆլիս, Ախալցխա, Շուշի, Ախալքալաք, Հին-Նախիջևան։ Տեսնելով այդ երևոյթը, կառավարութիւնը դեռ սրանից 5-6 տարի առաջ վճռեց սահմանափակումներ դնել և այս նպատակով փոխեց Կովկասեան Բարեգործական ընկերութեան կանոնադրութեան այն յօդւածը, որը իրաւունք էր տալիս ընկերութեան կենտրոնին՝ բաց անել ճիւղեր իր ցանկացած տեղում։ Ջնջելով այդ յօդւածը՝ կառավարութիւնը մտցրեց կանոնադրութեան մէջ մի այլ յօդւած, ուր ասւած է.—ամէն ազնամ, երբ կենտրոնը կամենայ մի ճիւղ բանալ, պէտք է պատշաճաւոր ճանապարհով դիմի Պետերբուրգ՝ ստանալու բարձրագոյն թոյլտուութիւն. — ուրիշ խօսքով՝ սահմանափակւեց նոր ճիւղեր բանալու իրաւունքը, հետևաբար և նորանոր գրադարաններ հիմնելու հնարաւորութիւնը։ Այդ նոր յօդւածի պատճառով մի քանի քաղաքներ, ինչպէս նահանգական Գանձակ քաղաքը, չնայելով որ մի քանի տարի աշխատեցին՝ չկարողացան հիմնել իրենց մօտ բարեգործական ընկերութեան ճիւղ և հետևաբար՝ նաև գրադարան։

Իբր հետևանք այդ վանդալական քաղաքականութեան, այդ խաւարամոլ ձգտման, մեր առաջ կանգնած է հետևեալ ողբալի պատկերը.—20 հազար բնակիչ ունեցող Ախալցխայում կար մի հատ գրադարան — փակեցին։ 25 հազար բնակիչ ունեցող Շուշում՝ մի գրադարան — փակեցին։ 15 հազար բնակիչ ունեցող Ախալքալաքում մի գրադարան — փակեցին։ 10 հազար բնակիչ ունեցող Հին-Նախիջևանում մի գրադարան — փակեցին։ Վերջապէս 150 հազար բնակիչ ունեցող Թիֆլիսում, ուր Բարեգործական ընկերութեան նորակազմ մատենադարանը պիտի լինէր միակ լուրջ և հանրամատչելի հիմնարկութիւնը — փակեցին։ Թոյլ չտւին գրադարան բաց անել Ալեքսանդրապոլում, ուր 30 հազար բնակիչ կայ, Գանձակում և Երևանում, որոնք երկուսն էլ նահանգական քաղաքներ են և ունին իւրաքանչիւրը 25 հազար բնակիչ, և ուրիշ շատ փոքրիկ քաղաքներում, ուր գրադարանը պիտի կազմէր միակ ճրագը՝ ընդհանուր խաւարի մէջ...

Փակեցին դպրոցները, փակեցին բարեգործական ընկերութիւնները, փակեցին գրադարանները — երկար տարիների՝ մաշող, անթիւ ձեռքեր ու անսահման եռանդ պահանջող այդ կրթական օջախները։ Փակւած դպրոցի տխուր, սրտաճմլիկ աւերակների դիմաց՝ յանդուգն յաջողութեամբ գլուխ է բարձրացնում գիտութիւնը, իսկ հալածական գրադարանների փոխարէն աճում են հասարակաց տները։ Եւ ժողովուրդը՝ զուրկ կրթական հիմնարկութիւններից, գրոհ է տալիս դէպի մարմնաւոր զւարճութիւնների վայրերը։ Մէկը հալածւում է, միւսը հովանաւորւում և հետևաբար մէկը պէտք է ծաղկի, միւսը թառամի։ Եթէ դա է ռուսաց կառավարութեան տենչը — աչքը լոյս։ Դա իրագործւած է...

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԵՑ ՉԻՆԱՏԱՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Առաջ ենք բերում մի քանի կենսագրական տեղեկութիւններ այն վեց զինատար նահատակների մասին, որոնց վարած կռւի մանրամասները ընթերցողը կը գտնի „Դրօշակի“ այս համարի պարսկա-տաճկական սահմանագլխից գրած թղթակցութեան մէջ։ Մեռածներից չորսի պատկերը տպագրում ենք սրա հետ միասին, և շատ ցաւում ենք, որ միւս երկուսի՝ Յովհաննէս Աւետիսեանի և Սանո Յարութիւնեանի պատկերները չկան, իրենց ընկերների կողքին դնելու համար։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ, 27 տարեկան, շատախցի։ Վասպուրականում Դաշնակցական կազմակերպութեան մուտք գործելու օրից՝ իր փոքրիկ խմբով յարում է Նրան և գործում է „Դաշնակցութեան“ դրօշակի տակ։ 1895 թ. իրենց գիւղի մատնիչ ռէս Սօսնի վրայ ատրճանակ արձակելով՝ երեք տեղից վիրաւորում է։ Այդ դէպքի պատճառով փախստական լինելով, 1896 թւին, դեռ Վանի կոտորածից առաջ, դաշնակցական խմբի հետ անցնում է Պարսկաստան, որտեղ Դէրիկի կռւից ազատւելով՝ նոյն խմբի հետ Սալմաստում $1^1/_2$ ամիս տանջւում է բանտում։ 1897-ին մասնակցում է Արշաւանքին տասնապետի օգնականի պաշտօնով։ 1898 թւի սեպտեմբերին՝ նորից զինատար խմբի հետ մտնում է Վասպուրական և մի ամբողջ տարի գործում է Վանի գիւղերում։ 1899 թւի հոկտեմբերին վերադառնում է Պարսկաստան՝ զէնքերի փոխադրութեան պաշտօնով։ Յովհաննէսը իր խոհեմութեամբ և ճարպիկութեամբ ընկերների աչքի լոյսն էր դարձել։ Վերջերս իր գործունէութեամբ այնպիսի յոյսեր էր ներշնչում, որ Վասպուրականի կոմիտէն գրում էր. „կը յուսանք որ Շէրոյի տեղը բռնէ“։ Այո՛, Շէրոյի գործունէութեան չ՝արժանացրեց Նրան բախտը, սակայն Շէրոյի պէս քաջարի կռւելով՝ կեանքը թանկ ծախեց Ապաղայի դաշտում։

ՍԱՆՕ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, 23 տարեկան, Վանի կողմերից, ծնողների միւնուճար զաւակ։ 1896 թւին Վանում տեղի ունեցած կռիւներին մասնակցելուց յետոյ, Աւետիսեանի (արմէնական) խմբի հետ թողնում է Վաս-

կուրականը։ Ճանապարհին՝ Զուխայի լեռներում, Աւետիսեանից դժգոհ և Մուշեղի խմբին միացած, „չաշնիյ“ (պիստոնի) հրացանով քաջաբար կռւում է քիւրդերի դէմ և իվերջոյ անվտանգ մտնում է Պարսկաստան։ Այստեղ պարսից կառավարութիւնից բանտարկւում է, բայց յետոյ ազատւում։ Մասնակցում է 1897 թւի արշաւախմբին։ Այդ ժամանակ նա կռւելիս է եղել Պիծի Աշոտի տասնեակում ամէնավտանգաւոր դիրքում, Խանասօրի հովտի Թավրա կոչւած բլուրի վրայ, ուր ամբողջ տասնեակից ազատւեցին միայն 3 հոգի ողջ և 2 վիրաւոր։ Վիրաւորներից մէկը — աջ թևի արմունկից — Սանօն էր։ Այդ վէրքը շատ վիշտ պատճառեց նրան, սպառնալով զրկել հրացան արձակելու հնարաւորութիւնից։ Թևի վէրքը մի տարի տևեց. օպէրացիաների ենթարկւեց հանգուցեալը ասորի բժիշկ Իւխաննայից և Ուրմիի եւրօպացոց հիւանդանոցում, բայց դրանք զգալի օգուտ չտւին նրա գօսացած արմունկին։ Չէր կարողանում բանեցնել մատները հրացանի ոտը քաշելու համար։ Վերջապէս պատահմամբ մի ասորի բ ա յ թ ա լ վերջնականապէս բուժեցնրա արմունկը։ Թևը առողջանալուն պէս՝ Սանօն միանում է, 1898 թւի աշնան, երկրորդ զինատար խմբին։ Իր պարտքը կատարելուց յետոյ, 1898-ի ձմեռը գնում է Կովկաս՝ աշխատանքի։ 1899-ի գարնանը նորից անցնում է Պարսկաստան զէնքերի փոխադրութեան գործով զբաղւելու։ Դժբախտաբար հայրը այս տարի վախճանւում է։ Մայրը մի քանի անգամ նամակներով Սանօյին տուն էր կանչում, բայց ապարդիւն։ Վերջապէս, տեսնելով որ տղան չէ գալիս, ինքը՝ հազարումի նեղութիւններ քաշելով, եկաւ տղայի յետևից։ Բայց Սանօյի համար շատ դժւար էր բաժանւել գործից. համոզեց մօրը և վերադարձրեց ասելով. „Դու գնա, ես իմ եղբայրներիս հետ կուգամ“։ Խեղճ մայրը մինչև այս օր էլ դեռ աչքը ճամբին՝ սպասում է իր միունճար զաւակ Սանօյին գրկելու... Բայց Սանօն Մայր Հայրենիքը աւելի սիրեց քան հարազատ մօրը և ապագայի մի նոր սրբատեղի կանգնեցրեց, իր և ընկերների դիակներից, Ապաղայի դաշտում։ ❧

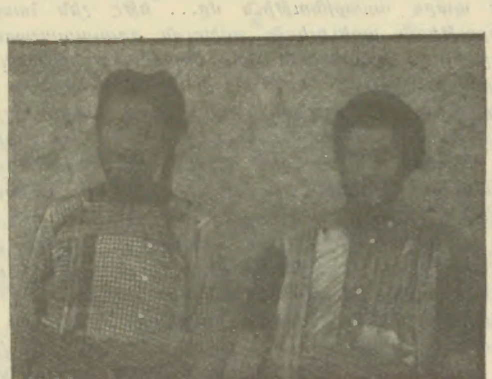

ՄԻՆԱՍ ՕՀԱՆՆԷՍԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

ՄԻՆԱՍ ՕՀԱՆՆԷՍԵԱՆ, 25 տարեկան, Կարճկանի կողմերից։ Մասնակցել է 1898 թւի սեպտեմբերին Բագրևանդից Խլաթ գնացող զինատար խմբի յաղթական կռիւներին։ Այդտեղից անվտանգ Վան հասնելով, նա միացել էր Շատախցի Յովհաննէսին և գործում էր նրա հետ։

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, 20 տարեկան, Բ. . .նի կողմերից։ Շատախցի Յովհաննէսը, գաւառներում պտըտելիս, բաւական ժամանակ ապաստանում է Գրիգորենց տունը։ Վերջինի հայրը, իմանալով, որ Յովհաննէսը անցնելու է Պարսկաստան՝ զէնքի փոխադրութեամբ զբաղւելու, իր միակ զաւակին ինքն է յանձնում Յովհաննէսին ասելով. „Գնա՛, տղաս, իմ միակ ժառանգս դու ես, բայց քեզ տւեցի ազգիս. գնա՛, զոհւիր ազգիդ համար“։ Որքան յիշում ենք, յայտնի դէպքերից սա երկրորդ օրինակն է, որ ծնողը սրտաբուխ նւէր է բերում իր որդուն Հայրենիքի սուրբ սեղանին (առաջինը եղել է Կուկունեանցի արշաւանքի ժամանակ)։

ԽԱՉԻԿ ՍԱՐԳՍԵԱՆ ՓՈՒՐԹՕ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ԽԱՉԻԿ ՍԱՐԳՍԵԱՆ, 26 տարեկան, Թիմուր գաւառից։ Սարգսեանի անցեալից դժբախտաբար տեղեկութիւններ չունենք։ Խմբին մասնակցեց ծայրայեղ վճռականութեամբ և տմարդ թշնամու կռիւմ՝ Ապաղայում հերոսի պսակը տարաւ։

ՓՈՒՐԹՕ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, 40 տարեկան, Նորդուզի կողմերից։ 1896-ի Վանի դէպքերի ժամանակ իր ընկերներով անցնում է Պարսկաստան։ Մասնակցում է 1897-ի Արշաւանքին, որտեղից վերադառնալով, նոյն թւին զինատար խմբի հետ անցնում է երկիր։ Երկրում շրջում է ազատ։ 1899-ի աշնանը, թողնելով ընտանիքը Վանում, գալիս է Պարսկաստան զբաղւելու զէնքերի փոխադրութեան գործով, և այդ գործին էլ տալիս է իր անձը...

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՒՐՔԻՈՅ ՇՈՒՐՋԸ

ԹԻՒՐՔԻԱ, ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅԵՐԸ.— Հայաստանի ջարդերուն առեն եւրօպական պետութիւնները, ինչպէս եւ Ամերիկան, իրենց հպատակներուն կրած վնասներուն համար տուգանք կը պահանջէին. բայց այդ պահանջները աւելի լացի ձայնով կըլլային. իւրաքանչիւր տէրութիւն կ'ըսէր. „Թիւրքիայէն անհնարին ըլլայ“։ Գիտէին թէ այդ պահանջը նեղօրին դէմ պիտի զար, նասրէտտինին խալիֆին պէս պիտի ծնէր օր մը, կամ պիտի ծագտէր։ Եթէ եւրօպական կառավարութիւնները Թիւրքիոյ մասին անտարբեր կամ ժպտուն երեւին, նոյնիսկ իրենց իրաւունքներուն մէջ, ապահովօրէն կրնանք ըսել. „բանին մէջ բան կայ“։

Թիւրքիան կը բռնէ անզգալապէս, իսկ Թիւրքիոյ կառավարութիւնը կը կարծէ թէ ժամանակի ճակատագրութիւններէն, հարուածներէն կը խուսափի. թէ ինքը կ'ապրի „հակառակ աստուածներու կամքին“, մինչդեռ կ'ապրի արջուն կեանքը, որ ծիւնին տակ իր ճարպը կ'ուտէ։

Համիդ, մեծ զգայախաբը եւ մեծ ունայնապաշտը, որուն մեծ քաղաքագէտի տիտղոսը կուտան հացկատակները — անբարոյականութեան եւ ոճրագործութեան քաղաքագիտութիւնը — արեւելեան մտքի գերազրական ծուլութիւնով ու փինթի պարտապանի մը քաշքշումներով, ծուկը ծառն ելլելուն ծգած է իր պարտքերուն վճարումը։ Պարագայ մը, որ դժար չէր զար եւրօպական այն պետութեանց, որոնք օր մը մտադրած են, խաղ մը խաղալու համար, զէնք ընել այդ առնելիքը։

Համիդ իր յաղթանակի դափնիներուն տակ հպարտ կը քննանար:

Միացեալ նահանգներու նախագահը յանկարծ Փոքր Ասիոյ մէջ Ամերիկայի միսիոնարներու կրած վնասներու փոխարէն 100,000 տոլար պահանջեց (500,000 Ֆրանք):

Համիդ, ծովերու՝ ու ցամաքներու՝ սուլթանը, կը յամառի հիտալ, առարկելով թէ ինք [մատ չունի այդ] վնասներուն մէջ, թէ անխուսափելի հարիքներ էին անցան, եւ թէ միւս տէրութեանց ալ զէնք տուած չըլլալու համար սկզբունքով հուզեր վճարել Ամերիկայի ալ: Եըլդըզի „մարդը“ գիտէ ինք որու հետ գործ ունի, բայց յոյս ունի թէ եւրոպական պետութիւնները չեն թողուր որ իրեն պէս „քարոզ“ վեհապետ մը, յանուն „աստուածային իրաւունքի“ սկզբունքին, հանրապետութեան „հասարակ“ նախագահի մը առջեւ խոնարհի, եւ որչա՛փ իրաւունք ունի անիծելու Քոլոմպոսը, որ Ամերիկան գտաւ:

Աստուծոյ շուքը ինքզինք Եւրոպայի „երես առած“ լակոտը կը կարծէ արդէն:

Վաշինկթոնի կառավարութեան խստասրտութիւնը, անողոք վարմունքը կեղծ դրութեան մէջ դրին թիւրք կառավարութիւնը, կամ մանաւանդ սուլթանը: Հիւէի շէրիֆ բերելու համար, սուլթանը հրամայեր է նաւ մը շինել տալ եւ այդ նաւին գնին հետ միաձուլել տուգանքը. խնդիրը ցարդ անկախ կը մնայ, միջազգային խառնաշփոթութիւններուն պատճառով գուցէ: Աշխարհ խաղաղի թերեւս, բայց Թիւրքիան բնաւ երբեք. այդ երկիրը միշտ պատրաստ է զբաղեցնել եւրոպական դիւանագիտութիւնը, զի այնքան անսպառ է իր էշութիւններուն, իր բարբարոսութիւններուն աղբիւրը. քանի կը կտրես, այնքան աւելի կ'ածի, այնքան աւելի կ'ուռճանայ հոն զազանութեան ծաղիկը: Թիւրքիան ինչո՞վ կրնայ իր վրայ խօսել տալ քաղաքակիրթ աշխարհին, եթէ ոչ տմարդութիւններով, զազանութիւններովը. Եթէ այդ հակամարդկային ու ահռելիօրէն բացասական արարքները չըլլային, terra incognita (անծանօթ երկիր) պիտի մնար Թիւրքիա կոչուած երկիրը: Այդ մասին սուլթան Համիտ կրնայ հայրենիքի երախտագիտութեան արժանացած սեպուիլ:

Ամերիկայի պէս հզօր եւ ազատական հանրապետութեան մը Թիւրքիոյ գործերուն միջամտութիւնը միսիոնարական երեւոյթ մըն է, ամէն տեսակէտով, եւ բնական ալ է քանի որ այնքան միսիոնարներ կան եւ ունին գրեթէ էն հոյակապ դպրոցները Թիւրքիոյ մէջ: Տառապող ազգերը, օսմանեան իշխանութիւնը ժիմին տակ, սիրով եւ սրտատրոփ պիտի նայէին նոր աշխարհին ուր Ֆրանքլին „երկինքէն շանթը խլեց ու բռնաւորներէն մականը“:

Ընդհանուր սխալ կարծիք մըն է՝ թէ հայկական յեղափոխութեան բուն հեղինակները ամերիկեան միսիոնարներն են: Անոնք որոնք չեն ճանչնար հայաստանը կամ՝ Թիւրքիան — Ափրիկէէն աւելի խաւարակուռն — երեւոյթներէն միշտ կը խաբուին: Միսիոնարները, կրնանք ըսել, ոչ միայն այդ տեսակ գաղափար մը չեն ծոցվորած իրենց „տեզ“ ուղեղներուն մէջ, այլեւ նոյնիսկ դէմ եղած են: Իրենց բանը գործը եղած է քարոզել, աղօթել ու կրօնական կրթութիւն մը տալ: Ցանցանքը միսիոնարներուն ճիտը էէ — մը ջիւնի վրայ իսկ էէին կոխեր խեղճերը...

Յեղափոխութիւնը ճակատագրօրէն պիտի գար, քանի որ իր արմատները արդէն բաւական ուժեղ էին ազատութեան ծառը վեր բռնելու համար: Կրետէն, Պուլկարիան եւ էն միսիոնարներ չ'ունէին, բայց եւ այնպէս յեղափոխութիւնը, ապստամբութիւնը պայթեցաւ եւ արիւն քաւեցուց:

Սուլթանը միշտ պէտք է յիշէ ժողովրդական սա իմաստութիւնը — հարէմական իմաստութենէն զատ — թէ քամի ցանողը փոթորիկ կ'որսայ:

Բողոքական միսիոնարները, վայ հայերու տաժանելի եւ շան կեանքին, մղուած քիչ մըն ալ քրիստոնէական զգացումէն, շատ շատ, իրենց աղօթքին մէջ մեքենաբար կը լսոցնէին սա կտոր խօսքերը. „ո՛վ Տէր, յիշէ հայ ազգը եւս“, սակայն այնքան անմեղ կերպով մը, որ Աստուած իսկ եթէ լսէր, կատակի տեղ կ'առնէր. կամ „ոսկեղէն համարէն“ հատուած մը կը կարդային արեւելեան մէկբերանութիւնով մը եւ յետոյ կ'երգէին „ե՛լ հոգիս, թեւերդ լայն] բաց, վերին կոչումդ յիշէ“ կամ „օրհնեալ աշխարհ մը կայ երկրէս հեռուն“:

Ամէն պարագայի մէջ այդ „օրհնեալ աշխարհը“ Հայաստանը չէր:

Ինչ ալ ըլլայ, մենք միսիոնարներուն վրայ առանձին մեղք չենք բարդեր. անոնք իրենց „երկնային“ դերին մէջ են. մենք մեր „երկրային“ դերին մէջ. երկուքնուս մէջ, շարժում դէպի անծանօթը եւ շարժում դէպի կեանքը, հակասութեան օրէնքը կը տիրէ: Սուլթանը կրնայ կոնակին վրայ հանգիստ քնանալ այդ մասին:

Մեզի համար, ըսենք, Ամերիկայի ծայրը հաճելի է, որ կրնայ սուլթանը դողերու բերել. զի զազանները միշտ անվախ չեն: Գուցէ հանգամանքները առայժմ չեն նպաստեր մաքրակրօն Ամերիկային ազդեցիկ եւ գործնական դեր մը խաղալու, բայց մենք հայերս անտարբեր նայելու չենք պետութեան մը վրայ որ կը ծաւալի ու իր շահերը ունի Արեւելքի մէջ եւ որուն նախագահը, Սպանիոյ պատերազմին ատեն կ'ըսէր. „Ամերիկեան դրօշակը իր հետ ազատութիւնը՝ եւ արդարութիւնը կը պտտցնէ“:

Ֆրանսայի եռագոյն դրօշակը աշխարհի շրջանը ըրաւ ու յոգնեցաւ. Ամերիկայի աստղազարդ դրօշը դեռ նոր կ'առնէ իր հպարտ ծալքերը ու թռիչը. երանի թէ հին աշխարհի այլասեռուած ու բարելոն մարդկութեան փոխարէն, երիտասարդ Ամերիկան ոչ միայն իր մեքենաները, բամբակեղէնները պարպելու տեղ փնտռէր, այլեւ իր ազատութիւնը որ արեան շատութեան մէջ կը խեղդուի:

Ամերիկահայերը, որոնց ազգային նկարագիրը նոր ահագին ցնցումի մը տակ, դեռ չէ կրցած իր հաւասարակշռութիւնը գտնել եւ կարծես, աւելի իրենք իրենց դէմ՝ պայքար մը կը մղեն, քան իրարու դէմ՝ — մինինկներ կազմած են, խնդրելու համար Մաք-Քինլիէն որ coward սուլթանը պատժէ: Հայութեան տարագիր լաճերը պատրաստ էին անշուշտ առաջին բոպէին նետուիլ ամերիկեան զբահաւորներուն մէջ եւ երթալ կռուիլ իրենց հայրենիքի դահիճներուն դէմ: Հակառակ այն անշահ պատակտումներուն, այն պատուելիական իմաստակութիւններուն, մտքի բարակութիւններուն — անծանօթ ամերիկեան հողին — հակառակ նոյնիսկ այն տարածայնուած բոլոր մեղադարտութիւններուն, որոնք „մեղայ ամենասուրբին“ „ներշնչումը եւ հմայքը“ կը կազմեն, եւ որոնք քարոյական ամպ մը նետեցին ամերիկեան հայ գաղթականութեան վրայ, կը հաւատանք թէ՝ Ամերիկայի հայերը կ'անդրադառնան արդէն իրենց վրայ, զիրենք շրջապատող պայմանները լրջօրէն եւ խելացիօրէն կը հեզեն ու կը սերտեն. ոչ միայն „գեղեցիկ ու պերճ խօսելու“ արհեստը կը փնտռեն — մեծազոյն գաղտնիքը ընտրական պայքարներու ատեն — այլեւ անգլօ-սաքսօն ցեղին պիտի ու ուժեղ բարքերէն ծաղկաքաղ ալ կ'ընեն իրենց արեւելեան անգոյն, կեղրոնախոյս եւ խոպան բարքերը պատուաստելու համար: Այդ երկրին մէջ հայ գաղթականութիւնը աւելի մեծ կշիռ կրնայ ունենայ ամերիկեան հասարակութեան առաջ, բայց դժբախտաբար, ամերիկացիներուն իսկ վկայութիւնով, հայ ազգին բարեմասնութիւնները Ամերիկայի մէջ չեն երեւար, այլ բուն երկրին մէջ պէտք է որոնել: Պէտք չէ՞ր որ յեղափոխական աստառով, կէսմարդ, կէսծուկ աղամաւուրց պատուելիներ, մինչեւ եղունգնուն ծայրը կծու եւ կանաչ աչքերով ազգասէրներ, հայգաղութին բարոյական դիրքը բարձրացնելու չանային, եւ փոխանակ Դարսկաստանի սահմաններուն վրայ „դաշնակցական եէնիչէրիներու“ հեռատեսութեան, քիչ մը կարճատես ըլլային եւ ճշմարիտ հայրենասէրի մը պէս, արեւելքի շողերէն ու ցոլերէն, նոր աշխարհի անծանօթ ափերը նետուած տգէտ եւ մոլար հայ հասարակութեան „լապտերներ“ ըլլային, բայց ոչ... „խուլ լապտերներ“, կամ քաւոր առաջնորդներ:

Հաւանօրէն Ամերիկայի մէջ հայերը մեր կարեւոր գաղթականութիւններէն մինը կազմեն, եթէ որոշ կազմակերպութիւն մը եւ որոշ ուղղութիւն մը ձեռք ձգեն եւ իրագործեն ամերիկեան նախաձեռնութեան ոգին՝ միացնելով անոր քաղաքացիական պարզ առաքինութիւն մը... եթէ չեն հասած վաղահաս ծերութեան արեւելեան յախուռն զգայապաշտութեամբ:

Ինչ ալ ըլլայ, ամերիկեան հայ երիտասարդութիւնը հայութեան վառվռուն, լեզւանի — եթէ ոչ շատախօս — տարրը կը կազմեն: Փափաքելի էր որ խստապահանջ հանքիներու երկրին մէջ, իրենց խախտուած համբաւը վերաշինէին եւ թոթուելով հայ ազգին տգեղ ու թանմ կողմերը, հայ ազգին թարմ եւ կենդանանար քաղաքակրթութեան մը մասն ու բաժինը բերէին: Օրինակ առնելով Ֆէնիանները, անոնց անվհատ եւ հիանալի գործունէութեան ու հայրենասիրութեան տակտիքը, իրենց աչքերը, արեւապաշտի մը պէս, դարձնէին միշտ դէպի արեւելք՝ արիւնով մկրտուած հայաստանը, ինչպէս Ֆէնիանը կը յիշէ „կանաչ Էրինը“:

Մեր հայրենակիցները, իրենց հայրենիքի ցաւագին կացութեան դիմաց, չինային իբր „լեղի բաժակի“ մը վրայ եւ երբէք չի խորհին թէ Ատլանտեանի անհուն ալիքներն ու անդունդները կը բաժնեն զիրենք իրենց մայր հայրենիքէն. միշտ յիշեն թէ՝ the blood is thicker than the water *) փոխ առնելով անգլօ-սաքսօն ցեղին պարագայայարմար նշանաբանը:

Իսկ եթէ թրքական բարքերը, արեւելեան կայչիկայ եւ սուտ նկարագիրներն են որ պիտի առաջնորդեն ամերիկահայերին, եթէ երկրագնտի միւս երեսին վրայ — քողոքականներու „օրհնեալ աշխարհը“ գուցէ — վտարանդի հայերը Պարթօլտի „աշխարհը լուսաւորող“ ազատութեան արձանին առջեւ չեն ունենար հոգիի հպարտ եւ աղուոր սառուցը՝ եւ աչքի նախանձոտ թարթումը, եթէ Պրոմէթէոսի քաջութիւնը չպիտի ունենան ազատութեան ճառագայթ մը թոցնելու անկէ, ամէն մարդ իրաւունք ունի ըսելու... doddle հայեր:

*) Արիւնը ջրէն թանձր է:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

* * *

Autorité յայտնի լրագիրը, որը խմբագրում է միապետական Պոլ Դը-Կասանեակը, մայիսի 20-ի իր համարում զետեղել է „Հայաստանի Թալանումը" վերնագրով հետևեալ նկատողութիւնը.

«Հայկական նահանգներում եւ մանաւանդ Վանի շրջանում նկատուող յուզումները՝ արդիւնք են այն հրէշաւոր ձեւերի, որով ժողովուում են տուրքերը։ Փոխանակ այդ գործը յանձնելու քաղաքացիական գործակալներին՝ տալով նրանց ժողովրդի ծանր դրութեանը համապատասխանող պատէրներ, զինուորներին են դարձրել հարկահաններ, որպէսզի նրանք այդ ձեւով ըստանան իրենց ամսականները։ Տալիս են այս ինչ գիւղը այն ինչ զինուորական գնդին ասելով. «Ձեզ այսքա՞ն է պարտ կառավարութիւնը. ստացէք այս մարդկանցից՝ գանձելով նրանց տուրքերը։ Հեշտ է ուրեմն հասկանալ, թէ ինչու են հայերը ապստամբուում, տեսնելով իրենց ամէնանգութ կերպով եւ կատարելապէս թալանուած»։

Ներկայ ամսւայ վերջերին հայերի դրութեան վերաբերեալ յօդուածներ լոյս տեսան նաև Standart. Berliner Tageblat և բազմաթիւ երկրորդական լրագրերում։

* * *

Եւրոպական լրագրերը հաղորդում են, որ քրիստոնեաների դրութիւնը ուսումնասիրելու (?) և տեղական պահանջները պարզելու (!!) համար՝ Պոլսից ուղարկուել են Ալբանիա, Մակեդոնիա և Փոքր-Ասիա գերմանական, աւստրիական և անգլիական դեսպանատների զինուորական կցորդները։ Ալբանիա գնացել է անգլիական ներկայացուցիչը, Մակեդոնիա՝ գերմանականը և Փոքր-Ասիա՝ աւստրիականը։

Արդեօ՞ք այս նոր ձեռնածութիւնները, — իհարկէ, Բերլինից դրդուած — մի տեսակ պատասխան չեն այն դիրքին, որ բռնել է վերջերս դէպի տաճիկ կառավարութիւնը Ռուսաստանը։

* * *

Մեր ընթերցողներին յայտնի է, որ մարտից ծրնէվում սկսուեց ֆրանսերէն լեզուով հրատարակուել մակեդոնական յեղափոխական Effort լրագիրը։ Իբր շնորհաւորութիւն մեր կողմից՝ մենք ուղարկեցինք Effort-ի խմբագրութեան „Դրօշակի" անցեալ տարւայ № 7-ում „Դաշնակցութեան" և „Մակեդոնական Գերագոյն Կոմիտէի" միութեան առիթով հրատարակած „Եղբայր ենք մենք" յօդուածը։ Effort-ի խմբագրութիւնը՝ տպագրելով այդ յօդուածը (№ 5), իր կողմից կցել է նրան մի քանի խորհրդածութիւններ, որոնք վերջանում են հետևեալ խօսքերով.

«Հ. Յ. Դաշնակցութեան» օրգան «Դրօշակի» խմբագրութիւնը, իր՝ ջերմ բարեմաղթութիւններով հանդերձ, ուղարկել է մեզ մի յօդուած՝ նշանաւոր իր գաղափարների վեհութեամբ եւ այն հեռանկարների մեծութեամբ, որոնք բացւում են արեւելքի ժողովուրդների առաջ։ Մենք նրա թարգմանութիւնը զետեղում ենք մեր լրագրի առաջին երեսում. . . Դրա հետ միասին մենք ուղղում ենք «Դրօշակի» քաջարի գումարտակին մեր եղբայրական ողջոյնը եւ յուսով ենք, որ ընդհանուր ուժով տարուած կռիւը կը պսակի կատարեալ եւ նոյնպէս ընդհանուր յաղթութեամբ»։

Նոյն մեր յօդուածը բուլգարական լեզուով տպուած է նաև Մակեդոնական Գերագոյն Կոմիտէի օրգան „Ռէֆորմի" մէջ (№ 14)։

* * *

Վառնայում նորերս երևան եկած „Շաւիղ" կիսամսեայ հանդէսը՝ իր 5-րդ համարի մէջ՝ հաղորդելով „Արմէնիա" լրագրի դադարման լուրը, հետևեալ կերպով է բացատրում այդ երևոյթը.

«Արմէնիա», նախ գերազանցապէս յեղափոխական թերթ, յետոյ դարձաւ եղաւ հակայեղափոխական օրգան մը, խելայեղօրէն յարձակելով յեղափոխական կազմակերպութիւններուն վրայ, ջանալով վարկաբեկ ընել զանոնք ազգին առջեւ, առյաւէտ կորսուած ժողովրդականութիւն մը վաստկելու եւ անդարձօրէն քրքրուած դափնիներ ձեռք անցընելու անմիտ ու վնասակար երազանքով։ «Արմէնիա» յեղափոխական կազմակերպութիւնները եւ անոնց գործունէութեան եղանակը այդ կերպով հարուածելով՝ յեղափոխութիւնը հարուածած եղաւ. ժողովուրդը, իր սուրբ համոզման մէջ վիրաւորուած, ետ դարձուց հարուածը ու եկած տեղին հասցուց։

«Արմէնիա» ինկաւ, որովհետեւ անգիտակից գտնուեցաւ ահեղ զօրութեանը այն ոգիին որուն ինքն իսկ ստեղծողներէն մէկը եղած էր ազգին մէջ եւ որուն հետ չկրցաւ վարուիլ շրջահայեաց ու հոգածու փափկութեամբը»։

Մենք չգիտենք, որքան ճիշդ է „Արմէնիայի" դադարման լուրը, բայց չենք կարող չհամաձայնուել „Շաւիղի" հետ, որ եթէ հայ հասարակութիւնը ինքն իրեն չդաւաճանի՝ „Արմէնիան" ուրիշ վախճան չէ կարող ունենալ։

ԹԵՐԹՕՆ

ՋԱՒՕՆ

Այս գիշեր Վանայ ծովակը յոգնած գեղեցկուհու նման անուշիկ նազանքով ծոյլ-ծոյլ օրօրւում էր իր ափերի մէջ՝ հեալով մեղմիկ, և կարծես չարաճճի աստղերի հետաքրքիր հայեացքներից իր մերկութիւնը ծածկելու համար, յարատև մշուշից անբաւական՝ վրան ձգել էր նաև գիշերային խաւարի թանձր քօղը և պատրաստւում էր հանդարտ քուն մտնել։ Սակայն ո՛չ խաւարը և ո՛չ էլ մշուշը չէին կարողանում աստղերին արգելել իրենց սովորական խաղը. նրանք այնուամենայնիւ անհամար բազմութեամբ վազել էին կապուտակ երկնքի զանազան ծայրերից դէպի այս ծովակը և նայում էին վերից վար իրենց պլպլան աչքերով։ Երբ գիշերային հովն իր պաղ շնչով լիզում, այլայլում էր ծովակի մակերևոյթը, այն ժամանակ աստղերը սառը ջրի հպումից սարսռացող մերկ մանուկների պէս դողդողում, թրթռում էին ջրի մէջ արծաթէ շիթեր արձակելով կամ խառնւում էին ալեակների հետ, որոնք հրում, հրհրում էին իրար՝ անոպատակ դէպի ափերը մղելով, կամ կարծես փսփսում, քչփչում էին իրար ականջին մանուկ դաւադիրների պէս և մանկական լրջութեամբ, որ յետոյ ափերի մօտ ընդհանուր արծաթահնչիւն քրքիչով, միահամուռ շփոցով արար-աշխարհին յայտնեն մի չ'եղած գաղտնիք։ Եւ չորս կողմից ափերի լեռները խորհրդաւոր լռութեամբ իրենց խոռոչէ անլոյս աչքերը, որոնք չեն թարթում նոյնիսկ փոթորիկների

առաջ չռել էին դէպի ծովակը հրեշաւոր զարմանքով և կարծես դիտում էին աստղերի և ալեակների, ծովակի և երկնքի այս հրաշալի խաղը։

Եւ ամէն ինչ ներդաշնակ էր բնութեան մէջ այդ դիշեր. ամէն ինչ վսեմ էր և դիւթիչ։

Ինչո՞ւ, սակայն, բնութեան այս աննման խաղաղութեան, այս աստուածային ներդաշնակութեան մէջ բաժին չ՚ունէր ծովափի Աղ... գիւղը։ Դէպի իրենց գերեզմանները խոյս տուող հալածուած ուրուականների պէս մարդիկ փախչում էին այս ու այն պատի տակից, այս ու այն նեղ փողոցից և կարծես շտապով ծածկւում էին անդունդներում։ Մի տնից միւս տուն, մի կտրից միւս կտուր, թոնրատնից գոմ, գոմից դաշտ, պատերի վրայով, դէզերի տակից, փոսերի միջից, քարերի արանքից, աւերակներից, ուր ստւերն աւելի թանձր էր, ուր խաւարն աւելի սև։ Մարդիկ մերթ սողում էին ծնկների վրայ, մերթ կանգնում-ձգւում էին ու՝ իրար քաշքշելով, քչփչալով, դողալով, անցնում էին, անյայտանում էին ստւերների պէս և յետոյ կրկին երևում, կրկին ծածկւում էին։ Ամբողջ գիւղը իր խրճիթներով սարսափի ձեռքին կարծես գալարւում, ոլորւում, դողդողում էր։ Շներն էլ էին անհանգիստ. անկարգ ու այլանդակ էին հաչում, կամ կաղկանձում ողբաձայն, կամ ոռնում դունչերը դէպի երկինք ուղղած։ Խրճիթներում ճրագ չկար, լոյս չկար, միայն երբեմն այս ու այն փողոցում, այս ու այն տան առաջ մի խումբ մարդկանց ձեռքին երևւում էին մի քանի կերոններ, որոնք մոլորակների պէս այստեղ ու այնտեղ էին յայտնւում փախչողների յետևից, յետոյ ծածկւում, ապա ամէն բան կրկին խորասուզւում էր նոյն խեղդող խաւարի մէջ, և ստւերները շարունակում էին սողալ, քաշքշւել։

Այդ չար ժամին ծովափին շտապ-շտապ մօտեցան երկու մարդկային ստւերներ, ըստ երևոյթին երկու կին, մէկը բարձրահասակ և առնական շարժումներով, միւսը աւելի փոքր և քնքոյշ կանացի մարմնակազմով։ Նրանք մի վայրկեան կանգ առան մի ձկնորսական նաւակի առաջ։

— Ծովից չե՞ս վախենում, հարցրեց բարձրահասակ կինը փսփսուկով։

Երկրորդը պատասխանի փոխարէն գլխով բացասական շարժում արեց, հասկացնելով՝ որ չի վախենում։

— Նաւակ նստե՞լ ես։

— Այո՛, պատասխանեց երկրորդը դարձեալ գլխով։

— Թիավարել կարո՞ղ ես։

Պատասխանը բացասական եղաւ։

— Ղեկը կարո՞ղ ես պահել.

Փոքր կինը դրական պատասխան տուեց։

— Դէ՛հ շուտ, նստի՛ր — վրայ բերեց բարձրահասակ կինը, — վերջապէս ինչ էլ որ լինի, լաւն այս է, շարունակեց նա, տեղ բռնելով. մեզ մնացել է կամ նա՛, կամ սա՛, և նա ձեռքով երկինքը ապա ջուրը ցոյց տուեց։

Նրանք նստեցին։ Ջահիլ կինը ղեկը բռնեց, իսկ միւսը թիակներն առաւ, և նաւակը վայրկենապէս հեռացաւ ափից՝ շտապ-շտապ պատռելով քնած ալիքները։

—

Ովքեր էին այդ երկու խորհրդաւոր կանայքը։

Բարձրահասակ կինը Թուխիկենց Ջաւոն էր, իսկ միւսը՝ նրա հարսը, սիրուն Հեղինարը։ Աղ... գիւղում ո՞վ չէր ճանաչում Ջաւօին, այն բարձրահասակ, առնացի կնոջը, որի չորացած, թրխ դէմքը, մանաւանդ խորը, սև աչքերը չար լինելու չափ լուրջ էին միշտ։ Այդ դէմքին նայելով՝ կարելի էր կարծել, թէ Ջաւօն միշտ զայրացած է, միշտ քինոտ, միշտ դժգոհ մի բանից։ Նրա դէմքի արտայայտութիւնը չէր փոփոխւում, բայց փորձւած աչքը կարող էր նրա իսկական զայրոյթի և խաղաղութեան նշանները գտնել այդ միապաղաղ դէմքին, որովհետև երբ Ջաւօն կատաղած էր, այդ ժամանակ նրա քթի վերևում, թաւ յօնքերի միջավայրում և բերանի երկու անկիւններում մի-մի զոյգ անախորժ, չարագուշակ կնճիռներ էին կազմւում։ Ահա այդ ժամանակ էր սարսափելի Ջաւօն և նրան խօսեցնելն անվտանգ չէր։ Նա քայլում էր միշտ գլուխը բարձր, մէջքն ուղիղ, հաստատ, առնացի քայլածքով և առհասարակ նրա ամբողջ մարմնակազմը, բնաւորութիւնը ինչ-որ առնական բան ունէր, որ այնպէս անախորժ խառնուրդ էր կազմում կանացիութեան հետ։ Այսպէս՝ նա կանացի աշխատանք չգիտէր, ասել ձեռք չէր առնի, բայց մեծ սիրով իր ամուսնու՝ ձկնորս Վրթօյի հետ՝ նաւակը կը նստէր, կը թիավարէր տղամարդից լաւ և առհասարակ երկիւղ ասած բանը չգիտէր։ Ամէնքն էին վախենում Ջաւօյի լեզուից և զայրոյթից, բայց մանաւանդ նա սարսափելի էր իր ամուսնու համար, որ առանց նրա խորհրդի ոչինչ չէր անի։ Գիւղացիք այդ գիտէին, և վաղուց սովորութիւն էր դարձել Վրթօյին անուանել „Ջաւօյի Վրթօ“։ Եւ ոչ ոք, նոյնիսկ ինքը Վրթօն, այդ կոչումը տարօրինակ, ստորացուցիչ չէր գտնում։

Մի հատիկ զաւակ ունէին նրանք, որ դեռ փոքր հասակից ընկերանում էր ծնողներին ձուկ որսալիս, իսկ երբ հասակ առաւ, ամուսնացաւ, այն ժամանակ Ջաւօն իր ամուսնուն տուեց ծովն ու որդին, իսկ ինքը վերցրեց տունն ու հարսը։ Ծովի ձախորդութիւններից, նրա ահաւոր անակնկալներից, յարատև յորձանքների վտանգից որդուն պիտի պաշտպանէր հայրը, իսկ չար աշխարհի գայթակղութիւններից, կեանքի մոլութիւններից, մարդկանց անիրաւութիւններից՝ ինքը Ջաւօն պիտի պաշտպանէր իր հարսի և իր օջաղի պատիւը։ Կեանքն էլ մի ծով չէ՞... Իսկ Ջաւօն լաւ էր ճանաչում ծովն իր անդունդներում թագցրած կրքերով, կեանքը իր խէր ու շառով։

Էլ այնուհետև Ջաւօյին ոչ ոք չտեսաւ ծովի վրայ, և հարսին ոչ ոք չտեսաւ փողոցում։ Խստաբարոյ կեսուրը մի բոպէ անգամ Հեղինարին մենակ չէր թողնում։ Նրա չար բախտից հարսն էլ գեղեցիկ էր—այսպէս էին համոզւած ամէնքն առանց տեսնելու։ Հարսը բերւած էր 2-3 ժամւայ ճանապարհ հեռու մի ծովափնեայ գիւղից. այնտեղից էր գալիս նրա գեղեցկութեան լուրը։ Հարևանները կատակների նիւթ էին դարձրել Ջաւօյի զգուշութիւնը, բայց այդ կատակներից նա նեղացողը չէր.

— Ի՛նչ ուզում էք, ասէք, ես իմ բանը գիտեմ, ասում էր նա հարևանուհիներին։ Մարդուն էլ եմ ճանաչում, կնկան էլ։ Երկուսն էլ իրար արժեն. մարդը խօմ միշտ „շուն“ կը լինի, „աչքը շոր“, „հարևանի հարսն էլ միշտ սիրուն է“ և „աչքը դուրս“։

Ահա թէ ինչու համար նա այնքան զգոյշ, այնքան խիստ էր դէպի իր հարսը։

Եւ այսպէս ապրում էին նրանք, լաւ-վատ՝ գլուխէին պահում։

Բայց մի օր սև եկաւ Թուխիկենց տան վրայ. Վրթօն ու որդին ծովը գնացին ու էլ յետ չ'եկան. երկուսով էլ փոթորկին զոհ գնացին, և մի քանի օր յետոյ նրանց դիակները գտան ծովափում։

Օջաղը փլաւ... Հարուածը զարհուրելի էր... Երկու կանայք սև կապեցին, սգացին. Ջաւօն երկար պրտասւեց, բայց չկռացաւ. միայն այնուհետև երկու յօնքերի միջի և շրթունքների եզրի կնճիռներն էլ չը ջնջւեցին։ Նա սարսափելի էր։ Կամաց կամաց վրայ հասնող աղքատութիւնն էլ աւելի դաժան, աւելի մարդատեաց դարձրեց նրան. էլ չէր խօսում, չէր վիճում, չէր անիծում։ Ասում էին միայն, որ հարսի հետ աւելի քաղցր էր վարւում այնուհետև, կարծես նրա մէջ էր փնտռում իր յետին սփոփանքը։ Այս քնքշութիւնը դէպի հարսը սակայն մազի չափ անգամ չմեղմացրեց նրա հսկողութիւնը։ Ընդհակառակը աչքերը չորս դարձան իր այրի հարսի, իր օջախի պատիւը պաշտպանելու համար, մինչև որ „ջահիլը“ կրկին մարդու գնար։ Երկու սգաւոր կանայք սև օրով ապրում էին։ Հարսը, հնազանդ և՛ իր կեսուրին և՛ իր այնքան անսիրտ ճակատագրին, սպասում էր իր երկրորդ բախտին։

—

Էլի հարկ էին հաւաքում Աղ... գիւղում. քանի՞երրորդ անգամն էր, ո՞վ գիտէր։ Տարել էին ամէն ինչ— անասուններ, կահ ու կարասիք, զարդեր, շորեր,—բայց հարկահանները դարձեալ աւերած էին գործում տներում։ Ծեծ, սպանութիւն, առևանգութիւն, պատւի անարգանք գիւղը բռնել էր։ Մարդիկ փախչում էին, կանանց, աղջիկներին թագցնում։ Գիւղը կրակի մէջ էր։

Այն օրը Ջաւօյի դէմքի կնճիռները շանթալից ամպերի պէս կախւել էին։ Ի՞նչ անէր, ո՞ր ջուրն ընկնէր. երբ զաբթիաները տուն թափւեն՝ ի՞նչ տայ, հարսին ի՞նչպէս ազատի, ո՞ւր փախցնի։ Նա անհանգստութեամբ դուրս էր գնում, ներս մտնում, ինքն իրեն խօսում, մռմռում, հարսին նայում, տան չորս կողմում բան փնտռում, որ տանի շուտով յանձնի, գուցէ տուն չգան,— բայց ոչինչ, ոչինչ չկար... Միայն հարսն էր ու իր պատիւը, որ փրկել էր պէտք։

Մութն իջաւ։ Արդէն գիշեր էր, երբ հարևան տնից աղմուկ բարձրացաւ։ Ջաւօն դուրս թռաւ բակը, կտուրը բարձրացաւ և հարևանի հերթիկի վրայ կռացաւ։ Տեսարանը սարսափելի էր։ Մի տաճիկ բէյ և տասնի չափ զափթիաներ լցւել էին տունը։ Երեխաները լալիս էին աղիողորմ, սրտապատառ ճիչերով. կինը կծկւել էր մի պատի տակ, գլուխը քաշ ձգած՝ նոյնպէս արտասւում էր, իսկ տանտիրոջը թակում էին տաճիկները.

— Չկայ, Աստւած է վկայ չկայ — աղերսում էր խեղճ մարդը — տարէք ինչ ուզում էք, ինչո՞ւ էք ըսպանում ինձ. չէ՞ վերևում երկինք կայ...

— Լաւ, որ ոչինչ չկայ — ասաց բէյը խաղաղութեամբ — կինդ տուր, կինդ կը տանենք հարկիդ տեղ։

Երեխաները մէկէն ճչացին և մօր փէշերից կախւեցին։ Մայրը կծկւեց նրանց վրա հեծկլտալով, զափթիաներն իրար ընկան, բայց Ջաւօն էլ չսպասեց։ Նա շուտով ցած իջաւ, տուն մտաւ, հարսի ձեռքից բռնեց և նրանք դուրս եկան։ Թէև չորս կողմում պահապաններ կային, բայց բակերով-կտուրներով կարողացան գիւղից դուրս գալ ու ծովին հասնել և այժմ փախչում էին ծովով դէպի հարսի հէրանց տուն, դէպի միւս ափը։

— Հայ հո՜ւ, հո՜ղը Ջաւօյի՛ գլխին... Սև եկաւ տունս բռնեց բաւական չի, հիմայ էլ հարսիս պատիւը կեղտոտ զափթիաներին տամ,—մռմռում էր Ջաւօն ինքն իրեն, երբ մի փոքր հեռացան ափից.—անիծւի՜ս երկիր. փլես „այա՜մ“, հարկը գիշերն են հաւաքում։ Վախ վախ, էն ի՞նչ տեսայ, խե՛ղճ մարդ... Չէ, էս լաւ է, էնպէս չէ՞ Հեղինար. կամ հօրդ կը տամ, կամ ծովին. այնտեղ՝ բարեկամներ, այստեղ՝ ծովի տակ՝ ամուսիններ։ Եա՛ Աղթամա՛ր, քեզ եմ կանչել...

Հեղինարը լուռ էր, նա չխօսկան էր կեսուրի հետ և չէր խօսում նոյնիսկ այս ճգնաժամին։

Եւ թիակները շփում էին, նաւակը սլլում էր, ջրերն աղմկւում էին, աստղերը պլպլում վերևում և վարում, ծովը խաղաղ էր, թեթև հովը բարեյաջող։ Պառաւը նայում էր ջրին և թիավարում լուռ, բայց Հեղինակը հանգիստ նստել չէր կարողանում։ Նա նայում էր թիակներին, ապա հեռու խաւարին, յետ էր նայում դէպի ափերը, դէպի գիւղը, որտեղից հեռացան, և բոլոր նշաններից երևում էր, որ նա սաստիկ վախենում է և՛ ծովից, և՛ խաւարից, և՛ թշնամիներից։

—

Արդէն բաւական հեռացել էին ափից, երբ Հեղինարը մէկ էլ յետ նայեց, ցնցւեց, ապա ծափ տւեց, կեսուրի ուշադրութիւնը հրաւիրեց և ձեռքը մեկնեց հեռու դէպի ափը, ուր ճրագներ էին երևում, լոյսեր էին շարժւում այս ու այն կողմը։ Արդեօք իրենց յետևի՞ցն են գալիս... Ջաւօն էլ տեսաւ, բայց ոչինչ չ'ասաց. միայն նկատելի էր, որ նա ուժ տւեց թիակներին։ Նաւակն այժմ ասես թռչում էր, բայց և այնպէս դեռ որքա՜ն ճանապարհ կար... Երկու կանայք այժմ աւելի յաճախ էին նայում դէպի գիւղը, դէպի ափը. ճրագներն այժմ ասես ջրի վրայ էին և շարժւում, գալիս էին նրանց յետևից արագ-արագ։

— Եա՛ Տիրամէ՛ր — մրմնջում էր պառաւը և թիավարում, բայց նրա ուժը կարծես կամաց-կամաց պակասում էր։ Հեղինարը սարսափով էր նկատում, որ նաւակն աւելի և աւելի դանդաղանում էր։ Իսկ հեռու-հեռու՝ ծովի վրայ պլպլացող երկար երերուն ճրագները հետևում էին նրանց խաւարի միջից, ինչպէս զոհ փնտրող սոված գայլի զոյգ աչքեր։

Յոգնածութիւնը յաղթում էր Ջաւօյին։ Նա մի րոպէ թողեց թիակները, հանգստացաւ և դարձեալ արագ-արագ թիավարել սկսեց։ Իզո՜ւր. նաւակը շատ քիչ էր առաջանում, իսկ ճրագները մօտենում էին հա՛ մօտենում... Էլի մի փոքր, և գուցէ թիակների ձայները լսելի լինէին։

Ի՞նչ պէտք էր անել։ Ջաւօն հաստատ համոզւած էր, որ եկողները տաճիկներ են. էլ ո՞վ սիրտ կ'անէր ճրագով ծով դուրս գալ այս ժամին։ Ուստի նա որոշեց խոյս տալ ծովի խորքերը, ամէն վտանգ յանձն առնելով։ Նա այդ նպատակով թիավարեց դէպի բաց ծովը, բայց այդ էլ անկարելի եղաւ. հակառակ հողմը նրա ջանքերն ապարդիւն դարձրին։ Մի քանի րոպէից յետոյ՝ փախստականները կանգ առան բաց ծովում ուժասպառ՝ և սարսափով նայում էին գայլի աչքերին, որոնք այժմ փայլում էին տասն-քսան քայլի վրայ։

— Ո՞վ էք, — ձայն տւին տաճիկները։

Պատասխան չկար։ Ջաւօն էլ չգիտէր, թէ ի՞նչ է կատարւում իր հետ։

Մօտեցան։ Ընդհանուր ոռնոց բարձրացաւ գազանների նաւակում։

— Փախած թռչունն է — ձայն տուեց մէկը. — չ'ասացի՞, որ նրանք ծովը դուրս եկան. տեսայ, Հասան, Մարգարէն վկայ՝ տեսայ, որ փախչում էին, բայց գլխի չ'ընկայ, սատանան կապեց ինձ։

— Հին ագռաւին ծովը ձգենք, իսկ բռնած լորը տանենք, առաց մի զափթիա։

— Մեր ի՞նչ բանն է այդ. բէյն առաց երկսին էլ բերէք, կը տանենք։

— Կ'ասեմ՝ չէի կարելի բէյին ասել, թէ ինքն իրեն ձգեց ծովը քո երկիւղից։

— Թամաշի բան կը լինի, որ տեսնենք, թէ պառաւն ինչպէս կը խռխռայ։

Ջաւօն, հանդարտ նստած իր տեղում, նայում էր և լսում։ Հեղինարը երեսի վրայ ընկած էր նաւակի մէջ, հեծկլտում էր և դողդողում...

Քիչ յետոյ երկու կանայք յետ էին տարւում դէպի գիւղ։ Ջաւօն նստած էր նաւակի յետեւում մենակ, իսկ Հեղինարին զափթիաները նստացրին իրենց մօտ և թիավարում էին, միևնոյն ժամանակ լկտի կատակներ անում նրա հետ։

— Տեսնո՞ւմ ես, էս ջաղուն ինչպէս է սիրտ արել գիշերով մենակ ծովը դուրս եկել։ Հաւատա՛, որ բէյի վախը չլինէր՝ սպանէին, ես էս չար սհաթին ծովը չէի դուրս գայ։

— Էսպէս են էս անօրէնները. լաւ բանը ծովը կը ձգեն, շների, գէլերի բաժին կ'անեն, միայն թէ չտան թուրքերին։

— Շա՛տ սիրուն է։

— Բէյին ասել են, թէ չէ՝ նա էնպէս ձեռք ու ոտք չէր ընկնի ու մեզ ջրի երեսը գցի։ Առաւօտից էր որոշել, որ գիշերը էս անիծած պառաւի տանը քնի։

— Տեսնես ո՞ւր էր տանում հարսին էդ „եամամ" պառաւը։ Է՜յ ջաղո՛ւ — դարձաւ Հասանը դէպի Ջաւօն — ո՞ւր էիր տանում հարսիդ։

Ջաւօն դարձեալ պատասխան չտուեց։ Նա կարծես ոչինչ չէր լսում, այլ մտածում էր, մտածում... Կամաց-կամաց նրան խպառ մոռացան։ Ջաւօն տեսաւ՝ թէ ինչպէս ափի ճրագները մօտենում են աւելի և աւելի, երևի այնտեղ սպասում են... „Սպասեցէ՛ք", մռմռաց նա ցած ձայնով, ապա նա տեսաւ, թէ ինչպէս մի զափթիա ձեռքը ձգեց հարսի վիզը և գլուխը դէպի իրեն քաշեց, տեսաւ թէ ինչպէս մի ուրիշը աշխատում էր նրա երեսը բանալ, Ջաւօյի հարսի երեսը... Էլ բան չտեսաւ Ջաւօն. նա մէկէն վեր ցատկեց տեղից, արագութեամբ կռացաւ նաւակի եզրին, երկու ձեռքով բռնեց և վայրկենապէս ձգուեց ջրի մէջ՝ իր բոլոր թափով հետը քաշելով նաւակը ու ճչալով՝

— Ծո՛վ, ծո՛վ, մեզ էլ ծածկիր...

Նաւակը շուռ եկաւ հէնց նրա գլխի վրայ և իսկոյն խորասուզուեց։ Ալիքները մի փոքր աղմկեցին, մի քանի շաչիւն, մի քանի հռնդիւն լսեց մթութեան մէջ, օգնութիւն կանչող մի քանի ճիչեր խեղդուող կոկորդներից — և ամէն ինչ լռեց... Ձուկերն ու դահիճները միևնոյն սառն ալիքների տակ թաղուեցին, և ջրի մակերևոյթը կրկին խաղաղուեց...

Դարձեալ աստղերը շարունակում էին պլպլալ ծովի մէջ, դարձեալ լեռները շարունակում էին իրենց խոռոչէ կոյր աչքերով դիտել ծովի և երկնքի խաղը, շարունակում էին դիտել բնութեան ներդաշնակութիւնը։ Մարդն էր միայն մի յանցաւոր չփոթ առաջ բերում այդ բոլորի մէջ. նա՛ էր իր ոճիրով պղծում երկրի երեսը։

Եւ երկիրը կ'ամաչէր երկնքից, եթէ խաւարը չծածկէր նրա դէմքը։

ՂԱՐԻԲ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ներկայիս կը հրաւիրենք Պալքանեան շրջանի մէջ գտնուող բոլոր այն անձերը, որոնք ուղղակի խմբագրութենէն „Դրօշակ" թերթը կըստանան, որ փութան շուտով պատասխանել Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պալքանեան շրջանի առժամեայ Կեդր. Կոմիտէի կողմէ ցրուած շրջաբերականին։

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ստացած է՝

Պ. Աւշար Լուսինեանէն 8 Ֆրանք, „Ժեռենց" խմբէն 10 Ֆր. Տուլրիշէն՝ Ա. Առ-էն 10 Ֆր., Գրաուբինդէնէն՝ Ա. Մարգպետունիէն 2 Ֆր., Ոմն 20 Ֆր.։ Գումար 50 Ֆրանք։

ՆԱԽԱՅԱՆԳՍՏԻ Կոմիտէն՝

ՄԻՇԼԼԸՐԻ գիւղից՝ Գաբր. Սպիեանեան 25 ռուբլի, ՋՐԱՇԼՆԻ „Գոգուռ" խմբից 10։ Գումար 35 ռուբլի։

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կեդր. Կոմիտէն՝

ԼԻՆԻ կոմիտէի 1899 տարեշրջանի մուտքը՝ Արամ 10 դոլար, Հրաչեայ 10, Փառնակ 16. 25, Ներսէս 16. 25, Ատոմ 18, Զարեհ 27. 75, Ժիրայր 2. 75, Զարմայր 1, Հայկակ 8. 75, Թաթուլ 1. 50, Արշամ 1. 50, Շաւարշ 2. 60, Մուշեղ 1. 50, Արայ 2. 50, Շիրակ 2. 50, Վարազդատ 1. 50. Պարոյր 1. 50, Ոմն 2, Գեղամ 3, Ռուբէն 1. 75, Վահագն 13. 41, Վահէ 3. 64 դոլար Գումար 149 դոլար 65 սէնթ։

ՎԸՍԹ ՀՕՊՕՔԸՆԻ կոմիտէին 1899 տարեշրջանի մուտքը 74 դոլար 36 սէնթ։

ՓԱԹԸՐՍԸՆԷՆ Հայկ Գնունի-ի հաշիւ 1899-ի շրջանի 5 դոլար։

ՎՐԷԺ Կեդր. Կոմիտէն՝

ՎՐԷԺԻ կեդր. կոմիտէի ցանկութեամբ տպագրւում է նրա դրամական մուտքը 1898 — 1899 թւականների ընթացքում.

Մ. քաղաքից (անդորրագրեր № № 1, 4, 10, 13, 22) 1615 ռուբլի։ — ՌՍԿԱՆԱՊԱՏԻՑ 200 ռ. — ՄՐԳԱՍՏԱՆԻՑ (№ № 3, 8, 9, 12, 16, 17, 18, 23) 1468 ռ. — ԴՌՒՄԱՆԻՑ 75 ռ. — ՌԱՇ-ից (№ 7) 500 ղռան։ — ՂԱՋ-ից (№ 15) 500 ղռ. — ԹՌԻՐԱՆԻՑ (№ 11) 1000 ղռ. — ԱՐՏԱԲ-ից օր. Ծղ-ից (№ 19) 152 ղռ. — ՄԻՆԱՐԷԹԻ „Ճառագայթ" գիւղի երիտասարդներից 178 ղռ. — ՄԻՆԱՐԷԹԻ „Մահ" գիւղից 600 ղռ. — ՄԻՆԱՐԷԹԻ „Սառ" գիւղից 100 ղռ. — Հանգամանակութիւնից 400 ղռ. — Օր. Մարօ-ի կարի մեքենայից 200 ղռ. — Բէգեր 52 ղռ. — Տ. Զ-ից 20 ղռ. — Ս. Ժամ-ից (№ 20) 16 ղռ. — Բժ. X-ի միջոցով (№ 21) 50 ղռ. — Երիտասարդների թատրոնից 135 ղռ. — Մի ներկայացումից 1216 ղռան։ Ընդամէնը 3858 ռուբլի եւ 5119 ղռան։

Խմբագրութեան դիմել հետեւեալ հասցէով՝
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)